ئېلكتاپ ئىشلىگۈچى مسرانىم مۇنبىردىن SaZGuRi:

ئەسكەرتىش :مەركۇز ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى مسرانىم توردىن ئېلىنغان بولۇپ ئېلكتاپ ئىشلىگۈچى بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق ....

WwW.BbS.MiSRaNiM。CoM

پەرغانە ۋادىسىدىكى يوقىلىپ كەتكەن خەلق ـ ئۇيغۇرلار (3)

نەبىجان تۇرسۇن (تارىخ پەنلىرى دوكتورى)

4 . پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇس مەسلىسى

بىز يۇقىرىدا قەيت قىلغاندەك بەش قېتىملىق كەڭ كۆلەمدە كۆچۈشنىڭ پەرغانە ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۇيغۇر نوپۇسىنىڭ ئۈزلۈكسىز كۆپىيىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى تەبىئىي. بۇ خىل ئۈزلۈكسىز كۆچۈش بۇ رايونلاردىكى ئۇيغۇر نوپۇسىنىڭ سۈنئىي يوسۇندا كۆپىيىش رولىنى ئوينايدۇ. ئەسلىدىن بار بولغان كۆچمەن ئاھالىلارنىڭ تەبىئىي كۆپىيىشى بىلەن يېڭىدىن كەلگەن توپلۇملارنىڭ قوشۇلۇشى ھەمدە بۇ خىل ئەھۋالنىڭ تەكرارلىنىشى پەرغانە ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۇيغۇر نوپۇسىنىڭ تېز سۈرەتتە كۆپەيتىدىغان مۇھىم ئامىللار ھېسابلىنىدۇ.

پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسىنىڭ 19 ـ ئەسىردىلا زور سانىنى ئىگىلەپ، پەرغانە ئاھالىسىنىڭ مۇھىم سالمىقىنى تەشكىل قىلغانلىقى ھەققىدە ئۈچ خىل مەلۇمات مەۋجۇت بولار: 1) تارىخىي مەنبەلەر، 2) مۇتەخەسسىسلەرنىڭ مەنبەلەر بويىچە ئوتتۇرىغا قويغان سانلىق مەلۇماتلىرى . 3) دەسلەپكى سابىق سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىگىلىگەن سانلىق ئۇچۇرلىرى. مەن بۇ نۇقتىنى ئەنە شۇ ئۈچ تەرەپتىن ئوتتۇرىغا قويىمەن:

1) تارىخىي مەنبەلەر بويىچە پەرغانە ئۇيغۇرلىرىنىڭ نوپۇسى

1759 ـ 1760 ـ يىلىدا زادى قانچىلىك ئادەم كۆچكەنلىكى ھەققىدە كۆپ مەلۇماتلار يوق. بىراق، سېرگېي ئاباشىن مەنبەلەر بويىچە بۇ ۋاقىتتا 12 مىڭ ئائىلە قەشقەرلىك ۋە قالماقنىڭ كۆچكەنلىكى، بۇلارنىڭ 9 مىڭ ئائىلىنىڭ پەرغانىغا، ئۈچ مىڭ ئائىلىنىڭ بەدەخشاننىڭ پەيزاباد رايونىغا كۆچكەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ. بۇ 9 مىڭ ئائىلە، يەنى تەخمىنەن 40 مىڭ ئادەمنىڭ

قەشقەرلىك ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ[31]. بۇنداق كۆچۈش ئىزچىل داۋاملىشىۋەرگەن بولۇپ، بۇرۇن بەلكى ئاممۋى تۈس ئالغان بولسا، كېيىنكى ئۆزۈن يىللاردا جەريانىدا ئايرىم ھالدا كۆچۈش داۋاملاشقان. يۈسۈپ خوجىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى قوزغىلاڭغا قاتناشقان مىرزا شەمسى بۇخارىنىڭ مەلۇماتى بويىچە ئالغاندا، 1830 ـ يىلى قوقەنت قوشۇنلىرى قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ كىرىشىنىڭ ئالدىدا قوقەنتتە 10 مىڭدىن 12 مىڭغىچە قەشقەرلىك بولغان[32]. 1830 ـ يىلى، يۈسۈپ خوجا قوزغىلىڭى مانجۇلار تەرىپىدىن باستۇرۇلغاندا 70 مىڭ ئادەم قەشقەردىن پەرغانىغا كۆچۈپ بېرىپ، سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى خوجەنت ۋە تاشكەنتتىن يىراق بولمىغان جايلارغا ئورۇنلاشقان.[33] بۇ ھەقتە جۇڭگو تارىخچىلىرىمۇ جۇڭگو مەنبەلىرىگە تايىنىپ مەلۇمات قالدۇرغان بولۇپ، جۇڭگو تارىخچىسى لىۇ فېڭۋۇ 1936 ـ يىلى ئېلان قىلغان ماقالىسىدە يۈسۈپ خوجا قوزغىلىڭىدىن كېيىن، ئاق تاغلىقلاردىن 60 ـ 70 مىڭ ئادەمنىڭ قوقەنتكە كەتكەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ[34].

چوقان ۋەلىخانوفنىڭ مەلۇماتىدىكى 70 مىڭ ۋە مىرزا شەمسى بۇخارىنىڭ مەلۇماتىدىكى 10مىڭدىن 12 مىڭغىچە بولغان ساننى قوشقىنىمىزدا، بۇ چاغلاردا پەرغانە ۋادىسىدىكى قەشقەرىيىلىكلەرنىڭ سانى 80مىڭدىن ئارتۇق بولىدۇ.

1847 ـ يىلى، يەتتە خوجا قوزغىلىڭى مانجۇر قوشۇنلىرى تەرىپىدىن باستۇرۇلغاندا، قەشقەر تەۋەسىدىن يەنە 20 مىڭ ئادەم مانجۇر قوشۇنلىرىنىڭ ئۆچ ئېلىشىدىن قورقۇپ پەرغانىغا قاچتى[35] . كىروپاتكىن بولسا 100 مىڭ ئادەم ھەققىدىكى ئۇچۇرنى بېرىدۇ [36]. جۇڭگو تارىخچىسى سىيڭ مېنۋۇ 1936 ـ يىلى يازغان ئەسىرىدە بۇ قېتىمقى ئۇرۇش مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، بىر قانچە ئون مىڭ ئادەم خوجىلار بىلەن قوقەنتكە قېچىپ كەتتى دەپ مەلۇمات بېرىدۇ

.[37]

بۇ قېتىمقى كۆچۈش قىش مەزگىلىگە توغرا كەلگەن بولغاچقا نۇرغۇن ئادەم پامىر ـ ئالاي تاغلىرىدىن ئۆتكىچە ئاچلىق، قاتتىق سوغۇق ۋە ۋابا شۇۋرغاننىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، توڭلاپ ئۆلگەن. كۆچكەنلەرنىڭ ئارىسىدا قەرى ـ چۆرىلەر، بالىلارمۇ بولۇپ، ئادەملەر ئائىلە ـ ئائىلە بويىچە كۆچكەن. كروپاتكىننىڭ كۆرسىتىشىچە، بۇ قېتىم كۆچكەنلەرنىڭ ئىچىدە پەقەت قەشقەر ۋە يېڭىھىساردىن كۆچكەنلەرنىڭ سانىلا 37 مىڭ ئەتراپىدا بولغان[38]. بۇ كۆچكەنلەرنىڭ ھەممىسى ساق ـ سالامەت پەرغانە ۋادىسىغا يېتىپ بارالمىغان بولۇپ، ئۆلگەن ئادەملەرنىڭ جەسەتلىرىنىڭ كۆپلۈكىدىن تېرەك داۋان ئەتراپىدىكى دەريا سۈيىنى شۇ يەردىكى قىرغىزلار ئۈچ يىلغىچە ئىچەلمىگەن ئەھۋال كۆرۈلگەن.[39]

مۇسۇلمان تارىخچىلىرىدىن مۇھەممەد ئاتىف ئۆزىنىڭ <<تارىخىي كاشغەر >>ناملىق ئەسىرىدە قەشقەر ئاھالىسىدىن 100 مىڭغا يېقىن نوپۇس ئۆز ئىختىيارى بىلەن قوقەنتكە كۆچتى>> دەپ بايان قىلىدۇ.[40]

يەتتە خوجا قوزغىلىڭىدىن يەنە 10 يىل ئۆتۈپ، ۋەلىخان تۆرە باشچىلىقىدا قوزغىلاڭ يۈز بەردى. ئۈچ ئايغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار جەريانىدا نۇرغۇن ئادەم ئۆلدى شۇنىڭدەك ۋەلىخان تۆرىنىڭ زوراۋانلىقىغا قارىماي، ئۇيغۇرلار چىڭ قوشۇنلىرىغا قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئاخىرى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، ۋەلىخان تۆرە قاتارلىقلار پەرغانىغا قاچتى. 19 ـ ئەسىردىكى رۇس تارىخچىسى ۋ. نالىۋكىننىڭ مەلۇماتىچە، قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، 15مىڭ ئەتراپىدا قەشقەرلىك پەرغانە ۋادىسىغا قاچتى[41]. بۇ ھەقتە جۇڭگو تارىخچىلىرىمۇ مەلۇمات قالدۇرغان

بولۇپ، لىئۇ فېڭۇۋ پەرغانىغا كەتكەنلەرنىڭ سانىنىڭ بىر تۈمەندىن ئارتۇق ئىكەنلىكىنى[42]، لىيۇ زىشاۋ 15 مىڭ ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ[43].

سېنىڭ مېنۋۇ جۇڭگو مەنبەلىرى ئاساسىدا جاھانگىر خوجا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى خوجىلارنىڭ رەھبەرلىكىدىكى قوزغىلاڭلىرىغا قاتناشقانلارنىڭ ئادەم سانى ھەققىدە مەلۇمات بېرىپ، جاھانگىر خوجىغا ئەگىشىپ چىڭ قوشۇنلىرى بىلەن قەشقەر ئەتراپىدا بولغان جەڭگە قاتناشقان قوزغىلاڭچىلارنىڭ 100 مىڭ ئەتراپىدا[44]ئىكەنلىكىنى، 1857 ـ يىلى ۋەلىخان تۆرىگە ئەگىشىپ چىڭ قوشۇنلىرى بىلەن جەڭ قىلغانلارنىڭ بىر قانچە تۈمەن ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ[45].
دېمەك، چىڭ قوشۇنلىرى بىلەن جەڭلەرگە قاتناشقان بۇ ئادەملەرنىڭ ھايات قالغانلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ بىردىن بىر ھاياتلىق يولى ئۆز يۇرتىنى تاشلاپ پەرغانىغا قېچىپ پاناھلىنىش بولۇپ، قوزغىلاڭغا قاتناشقانلارنىڭ سانىنىڭ كۆپلۈكى، ئۇلارنىڭ پەرغانىغا قېچىپ پاناھلىنىش نىسبىتىنىڭمۇ كۆپ بولۇشى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىكتۇر. ھەر قېتىملىق قېچىپ پاناھلىنىش جەريانىدا بىر قىسىم ئۆلگىرەلىگەن كىشىلەر ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرى، بالاۋاقىلىرىنى ئېلىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما يەنە خېلى كۆپ ساندىكى ئەرلەر ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرىنى تاشلاپ ئۆزلىرى تەنھا قېچىشقا مەجبۇر بولغان. ئائىلىسى ئۆز ۋەتىنىدە قالغان بۇ ئەرلەرنىڭ بىر قىسمى پەرغانە ۋادىسىدا خوجىلار تەشكىللىگەن قوشۇنلار تەركىبىگە قوشۇلۇپ، قايتىدىن قەشقەرگە كېلىپ، ئۆز يۇرتلىرىنى چىڭ قوشۇنلىرىدىن ئازاد قىلىش ئارقىلىق ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرى ۋە ئۇرۇغ ـ تۇغقانلىرىنى جەم بولۇش يولىنى تاللىغان ئىدى.

1877 ـ 1878 ـ يىللىرى ئارىسىدا چىڭ سۇلالىسى پۈتۈن قەشقەرىيىنى قايتا بويسۇندۇرغاندا، قانچىلىك ئادەمنىڭ پەرغانە ۋادىسىغا كۆچكەنلىكى ھەققىدە بىرلىككە كەلگەن ئېنىق سانلىق

مەلۇمات يوق. لېكىن، يەنىلا خېلى كۆپ ساندا ئادەملەر رۇسىيە ھۆكۈمرانلىقىدىكى پەرغانىغا قاچقانلىقى ئەينى ۋاقىتتىكى تۈركىستاندىكى رۇسىيە دائىرىلىرى تەرىپىدىن خاتىرىگە ئېلىنغان ئىدى[46]. پەرغانىدىكى رۇسىيە ئەمەلدارى 1877 ـ يىلى 12 مىڭ ئەتراپىدا قەشقەرلىك ۋە تۇڭگانىنىڭ رۇسىيە تەۋەسىگە قېچىپ ئۆتكەنلىكى، ئۇلارنىڭ 7 مىڭ نەپىرىنىڭ يەتتە سۇ تەرەپكە، قالغانلىرىنىڭ ئوش ئارقىلىق پەرغانە ۋىلايىتىگە كەتكەنلىكىنى قەيت قىلدى[47]. بىراق، بۇ ھەقتىكى سانلىق مەلۇماتلارمۇ ھەر خىل بولۇپ، ئابلەت كامالوفنىڭ رۇسىيە مەنبەلىرى ئاساسىدا تەكشۈرۈشىچە، ياقۇپ بەگنىڭ ئوغلى بەكقۇل بەك بىر قىسىم ئۆز قوشۇنلىرى ھەم ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرىنى باشلاپ، 1877 ـ يىلى، 15 ـ دېكابىر كۈنى چېگرىدىن ئۆتۈپ، ئوشقا يېتىپ كەلگەن ھەمدە ئارقىدىن، يەنى 16 ـ 17 ـ دېكابىر كۈنلىرى زور ساندىكى قەشقەرلىك مۇساپىرلار چېگرىدىن ئۆتكەن بولۇپ، 23 ـ دېكابىر كۈنىدىكى رۇسىيە تەرەپنىڭ سانلىق مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، ئوشقا 4641 نەپەر قەشقەرلىك كۆچمەن (بۇلارنىڭ 3573 نەپىرى ئەر، 968 نەپىرى ئايال) ئورۇنلاشقان[48]. رۇسىيە ئارخىپىدىكى ئۇچۇرلارغا قارىغاندا، چېگرىدىن كوللېكتىپ ھالدا ئۆتۈپ قېچىش ئىزچىل داۋاملاشقان بولۇپ، 1877 ـ يىلى، 14 ـ دېكابىردىن 29 ـ دېكابىرغىچە بولغان 15 كۈن جەريانىدا 5675 ئادەم (4413 ئەر، 1262 ئايال) كۆچۈپ كەلگەن. بۇلاردىن باشقا يەنە 500 ئادەم قاراسۇ ئارقىلىق ئەنجانغا كېلىپ ئورۇنلاشقان. دېمەك، ئەنە شۇ 15 كۈنى ئىچىدىلا 6000 ئەتراپىدا ئادەم ئوش ۋە ئەنجان تەۋەسىگە قېچىپ كەلگەن. رۇسىيە ئارخىپ ئۇچۇرلىرىغا كۆرە قوقەنت خانلىقى مەۋجۇت بولغان ۋاقىتتىلا ئوش شەھىرى ئاھالىسىنىڭ 3تىن 1 قىسمىنى قەشقەرلىك ئۇيغۇرلار تەشكىل قىلغان بولۇپ، 1877 ـ يىلى، ئوش تەۋەسىگە كىرگەن 1459 قەشقەرلىكنىڭ 959 نەپىرى ئوش شەھىرىگە قېپ قالغان، بۇلارنىڭ ئىچىدە 909 نەپىرىنىڭ ئوشتا ئۇرۇغ ـ تۇغقانلىرى بار بولۇپ، ئۇلار ئۆز ئۇرۇغ ـ تۇغقانلىرىنىڭ ئۆيلىرىگە ئورۇنلاشقان[49]. قېچىپ كەلگەن مۇساپىرلارنىڭ بىر قىسمى پەرغانە ۋادىسىدىكى ھەر

قايسى جايلارغا تارقىلىپ كەتكەن. ئەلۋەتتە، قەشقەرىيەدىن قېچىپ كەلگەن مۇساپىرلارنىڭ تەركىبى ھەر خىل بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە قەشقەرلىكلەر، يەنى ئۇيغۇرلار كۆپ سانلىقنى تەشكىل قىلاتتى. ئۇلاردىن قالسا، تۇڭگانلارمۇ بار ئىدى. بۇلاردىن باشقا يەنە قوقەنتلىكلەر ۋە ئەنجانلىقلارمۇ بار ئىدى. يۇقىرىقى سانلىق مەلۇماتلار پەقەت رۇسىيە تەرەپنىڭ 15 كۈن ئىچىدىكى كۆچۈپ كەلگەنلەرنىڭ سانى ھەققىدىكى مەلۇمات بولۇپ، بۇنىڭدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن كەلگەنلەر شۇنىڭدەك باشقا جايلاردىن ئۆتكەنلەرنىڭ بولۇشى تەبىئىي. چىڭ قوشۇنلىرى قەشقەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، چىڭ ھۆكۈمىتى بۇيرۇق چىقىرىپ، ئۇرۇغ-تۇغقانلىرى ۋە ئائىلە ئەزالىرى پەرغانىدا تۇرىۋاتقانلارنى دەرھال چېگرىدىن چىقىپ كېتىشكە بۇيرۇغان بۇ بۇيرۇق بويىچىمۇ بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ پەرغانىغا كەتكەنلىكىدە شەك يوق

چىڭ سۇلالىسى مەنبەلىرىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشى ئەھۋالنى قەيت قىلغان بولسىمۇ، بىراق، قانچىلىك ئادەمنىڭ كۆچۈپ كەتكەنلىكى ھەققىدە مەلۇمات قالدۇرمىغان. ئەمما 1877 - يىلى، 17 - دەكابىر كۈنى قەشقەر چىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، زو زوڭتاڭ بېيجىڭدا چىڭ ئىمپېراتورغا قەشقەردىكى ئۇرۇش ئەھۋالى ھەققىدە مەلۇمات بېرىپ قەشقەر شەھرى ئاھالىسى ئىچىدە خەلى كۆپچىلىكىنىڭ رۇسىيە تەۋەسگە قېچىپ كەتكەنلىكىنى ئېيتقان[50].

چىڭ سۇلالىسى رەسمىي ھۆججىتى بولغان << چىڭ شىلۇ>> دا بولسا، بەي ياڭخۇ قاتارلىقلارگغا ئەگىشىپ قاچقان توپىلاڭچىلارنىڭ 5 مىڭ ئەتراپىدا ئىكەنلىكىگە ئائىت ئۇچۇرمۇ مەۋجۇت. بۇ پەقەت تۇڭگانلارنىلا كۆرستەمدۇ ۋە ياكى باشقا بارلىق قاچاقلارنىڭ ھەممىسنى ئۆز ئىچىگە ئالامدۇ؟ داۋاملىق ئىزىنشلار كېرەك، ئەمما، بۇ سان رۇسىيە رەسمىي ئۇچۇرلىرىغا بىراز يېقىنلىشىدۇ.

مەلۇمكى،

چار رۇسيە 1876 ـ يىلى ،قوقەنت خانلىقىنى ئۇزۇل ـ كېسىل يوقىتىپ، پۈتۈن پەرغانە ۋادىسىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ چەگرىسى بىۋاستە قەشقەرىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چىڭ ئىمپېرىيىسى بىلەن بىۋاستە چېگرىلاندى. رۇسىيە قوقەنت خانلىقى تېررىتورىيىسى بولغان پەرغانە ۋادىسىنى ، تۈركىستان گېنېرال ـگۇبېرناتورلۇقىنىڭ پەرغانە ئوبلاستى قىلىپ ئۆزگەرتىپ، 1881 ـ يىلى، ئۇنىڭ تەركىبىدە ئەنجان، نامەنگان، قوقەنت، چۇست، ئىسفارىن، مەرغىلان ۋە ئوشتىن ئىبارەت يەتتە ناهىيە تەسىس قىلىغان ئىدى. نوپۇسى 564 970 ئادەم دەپ بېكىتىلگەن. بۇ ۋاقىتتا ئوش ناهىيىسىنىڭ نوپۇسى 59760 ئادەم بولۇپ، ئوش شەھرىنىڭ نوپۇسى 3950 ئادەم ئىدى. بۇ ۋاقىتتا ئوش پەرغانىدىكى 6 شەھەر ئىچىدە نوپۇسى ئەڭ ئاز شەھەر هېسابلىناتتى. بىرىنچى ئورۇننى مەرغىلان ئىگىلىگەن بولۇپ،480 ،44 ئادەم ياشىغان. بىراق، 1910 ـ يىلىغا كەلگەندە چار رۇسىيە هۆكۈمىتى پەرغانە ئوبلاستىنىڭ نوپۇسىنى2مىليون 34مىڭ 62 ئادەم دەپ هېسابلىغان. پەرغانىدىكى بەش ناهىيىنىڭ نوپۇس تەركىبى مۇنداق بولغان:

نامەنگان ناهىيىسىدە 467423

ئەندىجان ناهىيىسىدە 461240

قوقەنت ناهىيىسىدە 453555

سكوبىلېۋسكىي ناهىيىسىدە 453462

ئوش ناھىيسىدە 382.193[51]

بىراق، 1910 ـ يىلىدىكى بۇ ئىستاتىستىكىدا ئوش شەھىرىنىڭ 44204 كىشىلىك نوپۇس تەركىبىدە قەشقەرلىكلەرنىڭ سانى ئاز بولۇپ، 500 نەپەر قەشقەرلىك بارلىقى كۆرسىتىلگەن. ئەمما نوپۇسى ئەڭ كۆپى سارتلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ سانى 38646 نەپەر دەپ كۆرسىتىلگەن[52]. ئەلۋەتتە، بۇ سانغا ئوش شەھىرى ئەتراپىدىكى يېزىلارنىڭ ئاھالىسى كىرمىگەن بولۇپ، بۇ ۋاقىتتا ئوش شەھىرىدە بىر قانچە ئۇنلىغان مەھەلللەر بولغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە تاشلاق ـ گۇزەر، تۆرت كوچا ، ئەندىجان كوچا، شامال كوچا، قوش تاش، داۋان، شاھدان تۆپە، شىيخلەر، گۇزەر، جىدەلىك ، ئىمام ـ ئاتا، ئارچا ـ مازار، ساراي كوچا ۋە رابات كوچا قاتارلىقلار مەشھۇر ئىدى. بۇ مەھەلللەرنىڭ كۆپىنچىسىنىڭناملىرى قەشقەرىيە تەۋەسىدىمۇ مەۋجۇت بولۇپ، كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بۇ مەھەللىلەرنىڭ بىر قىسمى قەشقەرىيىدىن كۆچۈپ چىققانلار تەرىپىدىن پەيدا قىلىنىپ، شۇلار تەرىپىدىن قويۇلغان بولۇشى مۇمكىن ئىدى.

ئەگەر رۇسىيە دائىرىلىرى 1877 ـ يىلىنىڭ ئالدىدىلا ئوش ئاھالىسىنىڭ 3تىن 1 قىسمىنىڭ قەشقەرلىكلەردىن تەركىپ تاپقانلىقىنى مەلۇم قىلغىنىنى نەزەرگە ئالساق ئەگەر، 1881 ـ يىلى، ئوش ناھىيىسىنىڭ ئاھالىسى 59760 ئادەم بولسا، ئۇنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمى 20 مىڭ ئەتراپىدا بولىدۇ. دېمەك، بۇ سانىنىڭ تەخمىنەن 20مىڭى ئۇيغۇرلار بولۇپ چىقىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە 1877 ـ يىلى قېچىپ كېلىپ ئوشقا يەرلەشكەنلەرنى قوشقاندا ئوش تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سانى بۇنىڭدىنمۇ كۆپ بولۇشى تەبىئىي. ئەگەر ئوش شەھىرىنىڭ نوپۇسى 1881 ـ يىلى 3950 ئادەم بولغان بولسا، بۇنىڭ ئۈچتىن بىرىنى قەشقەرلىكلەر ئىگىلىگەن بولسا، بۇ چاغدا قەشقەرلىكلەرنىڭ سانى تەخمىنەن بىر يېرىم مىڭ ئەتراپىدا بولىدۇ ئۇنىڭ ئۈستىگە 1877 ـ يىلى،

950 نەپەر قەشقەرلىك ئوش شەھرىگە ئورۇنلاشتى دېسەك بۇ چاغدا ئۇيغۇرلارنىڭ سانى تېخىمۇ كۆپ بولۇشى ھەتتا ئوش شەھرىنىڭ نوپۇسىنىڭ يېرىمىنى تەشكىل قىلىشنى پەرەز قىلىش مۇمكىن. بىراق، ئوش شەھرىنىڭ نوپۇسى 1910 ـ يىلىغا كەلگەندە تەخمىنەن 11 ھەسسە ئاشقان بولسىمۇ، ئەمما، قەشقەرلىكلەر ئاران 500 نەپەر بولغان. ئۇ چاغدا ئەسلىدىكى قەشقەرلىكلەر نەگە كەتتى؟ ئەمما سارتلار يەنى ئۆزبېكلەر ناھايىتى زور دەرىجىدە كۆپەيگەن بولۇپ، كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئوش شەھرىدىكى ئاساسلىق ئاھالە بولغان قەشقەرلىكلەرنىڭ زور كۆپچىلىكى ئۆزىنى سارت دەپ تىزىمغا ئالدۇرغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، يەرلىك خەلق ۋە چار رۇسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ نەزىرىدە <<قەشقەرلىك>> پەقەت قەشقەردىن كۆچۈپ كەلگەن مۇساپىر كۆچمەن ئاھالىنى كۆرسەتكەن بولۇپ، كۆچمەنلەر بۇ جاينىڭ يەرلىك خەلقى ھېسابلانمايتتى ھەمدە مۇھاجىرلىق خاراكتېرىغا ئىگە ئىدى. ئەنە شۇنداق تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن 1877 ـ يىلى كەلگەن ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇن كېلىپ ماكانلىشىپ بولغان قەشقەرلىكلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئۆزلىرىنى سارت دەپ ئاتاپ تىزىمغا ئالدۇرغان. بۇ ۋاقىتتا شەھەر ۋە دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى تۈركىي تىللدا سۆزلىشىدىغان ئاھالىلار، يەنى ئۇيغۇرلار بىلەن ئۆزبېكلەر قىرغىزلار ۋە رۇسلار تەرىپىدىن بىردەك ھالدا سارت دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئۇلارنى ئايرىم ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك دەپ ئايرىش تېخى بېكىتىلمىگەن ئىدى.

رۇس پۇقرالىرى ۋە رۇسىيە ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ھەم دائىرىلىرى شەھەر ۋە يېزا ئاھالىلىرىنى تىزىمغا ئالغاندا ئۆرپ ـ ئادەت، تىلى ۋە كىيىم ـ كېچەك، مەدەنىيەت ھەمدە ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي ھايات شەكلى ئوخشاش بولغان ئۇيغۇرلار بىلەن ئۆزبېكلەرنى پەرقلەندۈرۈشى قىيىن بولۇپ، نوپۇس تىزىملىغاندا ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئوخشاشلا سارت دەپ تىزىمغا ئېلىشى تەبىئىي ئىدى.

بۇرۇندىنلا پەرغانە ۋادىسىغا كېلىپ يەرلىشىپ، يەرلىك ئاھالىلار بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ بولغان قەشقەرىيلىكلەر ئەنە شۇ ئورتاق سارت ئاتالغۇسى بىلەن بىر گەۋدە ئىچىگە كىرىپ كەتتى

بىز بۇ يەردە تېمىنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن <سارت> ئاتالغۇسىنىڭ ئېتنولولوگىيىسى مەسلىسى ھەققىدە تەھلىل يۈرگۈزمەيمىز، ئەمما ئۇنىڭ 18 ـ 19 ـ ئەسىرلەردە ھەتتا 20 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەرلىك خەلقلەر ئۆزبېكلەر ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ قوشنا چارۋىچى خەلقلەر قىرغىزلار ۋە قازاقلار تەرىپىدىن <<سارت>> دەپ ئاتىلىپ كېلىنگەن شۇنىڭدەك تاكى 20 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا سوۋېت رۇسىيىسىنىڭ مىللىي سىياستى يولغا قويۇلغانغا قەدەر بولغان ئارىلىقتا رۇسلار ۋە چار رۇسيە ھۆكۈمىتى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئولتۇراق ھاياتتىكى ئاھالىسىنى<< سارتلار>> دەپ ئاتىغان ھەتتا بۇرۇنقى رۇس سەيياھلىرى قەشقەرىيىدىكى ئۇيغۇرلارنىمۇ ئوخشاشلا " سارت" دەپ ئاتىغان بولسا، غەربلىكلەر ئۇلارنى " تۈرك" دەپ ئاتىغان ئىدى [53] . 19 ـ ئەسىردىكى رۇسلارنىڭ نەزەرىدە قەشقەرىيە ۋە پەرغانىنىڭ بىر ـ بىرىگە ئىنتايىن يېقىن بولغان تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان ھەمدە ئىجتىمائىي تۈزۈلمىسى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ئاساسەن ئوخشاش بولغان شەھەر ۋە دېھقان ئاھالىسى بىلەن پەرغانىنىڭ دېھقان ۋە شەھەر ئاھالىلىرى ئوخشاشلا<< سارت>> دەپ پەرقلەندۈرۈلمىگەن ئىدى.

رۇسلار، قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنى پەرغانە ۋادىسىدىكى "سارتلار"دىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈنلا ئۇلارنى << قەشقەر سارتلىرى>> دەپ ئاتىغان. رۇس ئالىمى ل. ن . سوبولېۋنىڭ قارىشىچە سارتلار ئالاھىدە باشقا قەبىلە ئەمەس، شەھەرلەردە ياشايدىغان ۋە سودىگەرچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مەيلى ئۆزبېك، مەيلى تاجىكلارنىڭ ھەممىسى پەرقلەندۈرۈلمەستىن سارت دەپ ئاتالغان[54].

20 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا ئۆتكەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جەدىدچىلىك ھەرىكىتىنىڭ باشلامچىلىرىدىن بىرى، قازاق تۈركشۇناسى سېرالى لاپىن<< ئۆزبېكلەردىن پەرقلىق بولغان سارت دەپ ئاتىلىدىغان ئۆزگىچە بىر خەلق يوق، شۇنىڭدەك يەنە ئۆزبېك تىلىدىن باشقا بولغان ئايرىم سارت تىلى دەيدىغان تىلمۇ مەۋجۇت ئەمەس>> دەيدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سارتلار دەپ ئۆزبېكلەر، يەنى ئولتۇراق ھاياتتىكى تۈركىي تىللىق ئاھالىلاردۇر[55].

لېكىن، 1897 ـ يىلى چار رۇسىيە ھۆكۈمىتى نوپۇس تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا، تۈركىستان ئۆلكىسىدىكى ئاھالىلارنىڭ تەركىبى ئايرىپ چىقىلىپ، سارتلار ئۆزبېكلەر قارا قالپاقلار، قىرغىزلار، قەشقەرلىكلەر ۋە قىپچاقلاردىن ئايرىۋېتىلگەن. شۇ ۋاقىتتىكى سانلىق مەلۇمات بويىچە، پۈتۈن رۇسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ تۈركىستان ئۆلكىسىدە968655 نەپەر سارت، 726534 نەپەر ئۆزبېك ،34908 نەپەر قەشقەرلىك ۋە باشقا خەلقلەر بولغان. بۇ ۋاقىتتا سارتلار ئۆزبېكلەر ۋە قەشقەرلىكلەردىن ئايرىم بولۇپ چىققان[56]. رۇسىيە ئالىملىرى چار رۇسىيىنىڭ بۇ قېتىمقى نوپۇس تەكشۈرۈشى ئېنىق ئەمەس ۋە كۆپلىگەن خاتالىقلارغا يول قويۇلغان ھەمدە ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس دەپ بېكىتكەن. 1897 ـ يىلى نوپۇس تەكشۈرۈش بويىچە ئۇيغۇرلارنىڭ ، يەنى قەشقەرلىكلەرنىڭ سانى رەسمىي تۈردە تۇنجى قېتىم چار رۇسىيە ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تىزىمغا ئېلىنغان بولۇپ، ئەسلىدە ئۇيغۇرلارنىڭ سانى ئەڭ كۆپ بولغان پەرغانە ئوبلاستىدىكى ئۇيغۇرلار، يەنى قەشقەرلىكلەرنىڭ سانى سەمەرقەند ئوبلاستىدىكىن ئاز بولۇپ چىققان. ئىستاتىستىكا بويىچە، پەرغانە ئوبلاستىدا 14915 نەپەر قەشقەرلىك، سەمەرقەند ئوبلاستىدا 19993 نەپەر قەشقەرلىك بارلىقى كۆرسىتىلگەن[57].

بۇ يەردە بىر سوئال تۇغۇلىدۇ، نېمە ئۈچۈن چار رۇسىيە ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ تۇنجى قېتىملىق

نوپۇس تەكشۈرۈشدە يەرلىك خەلقلەرنى ئايرىغاندا سارت دېگەن ئايرىم توپلۇقنى بېكىتىپ، نوپۇس جەدۋىلىگە كىرگۈزدى؟ ئەگەردە ئەنە شۇنداق ئايرىما ئالدىن بېكىتىلىپ بېرىلمىگەن بولسا، ئاھالىلارنىڭ تەركىبى مۇنداق ئايرىلمىغان بولار ئىدى. بۇ بەلكى تىل شىۋە ئالاھىدىلىكى ۋە رايونلىرى بويىچە بېكىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن. رەتجىدە، تۈركىستاننىڭ نۇرغۇن ئولتۇراق ھاياتتىكى شەھەر ئاھالىلىرى، يەنى قەبىلە-ئۇرۇغ چۈشەنچىلىرىدىن خالى ئاھالىلار ئۆزلىرىنى چار رۇسىينىڭ نوپۇس تىزىملىكىدىكى " سارت" دېگەن كاتېگورىيىسگە كىرگۈزگەن، قەبىلە -ئۇرۇغ چۈشەنچىلىرى تېخى مەۋجۇت بولغان بىر قىسىم ئاھالىلار ئۆزلىرىنى ئۆزبېكلەر دەپ ئاتىغان بولۇشى مۇمكىن. ھەتتا سارت كاتېگورىيىسگە شەھەرلەردە ۋە يېزىلاردا ياشايدىغان زور ساندىكى ئەسلى قەشقەرىيەدىن كېلىپ ماكانلىشىپ ئاللىقاچان يەرلىكلىشىپ كەتكەن قەشقەرلىك - ئۇيغۇرلارمۇ كىرگۈزۈلگەن بولۇشى ئېھتىماللىقا يېقىن. چۈنكى، چوقان ۋەلىخانوفنىڭ مەلۇماتىدىكى ئەشۇ پەرغانە ۋادىسىدىكى 50 مىڭ ئائىلە قەشقەرلىكنىڭ ئارىلىقتا 40 يىل ئۆتمەي تۇرۇپلا بىراقلا غايىپ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، ئۇلار كۆپىيىشنىڭ ئورنىغا ئەكسىچە ئازلاپ پەرغانە ۋادىسىدا قانداقسىگە 14 مىڭ بولۇپ قالدى؟ ئېنىقكى ئۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكى شۇ قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشتە ئۆزلىرىنى قەشقەرلىك دەپ ئاتاشتىن ۋاز كېچىپ، سارت دەپ ئاتاپ تىزىمغا ئالدۇرغان. ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى ئۆزبېك دەپ تىزىمغا ئالدۇرۇشى ئانچە رېئاللىققا ئۇيغۇن ئەمەس بولۇپ - ، بىرىنچىدىن ئۆزبېك ئاتالغۇسى بىۋاستە شەيبانىخان دەۋرى ھەم ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن مۇناسىۋەتلىك كۆچمەنلىك ھاياتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك قەبىلىنىڭ نامى بولغاچقا بۇنىڭ قەشقەرىيە ئاھالىلىرى بىلەن بىۋاستە باغلىنىشلىق مۇناسىۋىتى يوق ئىدى. ئىككىنچىدىن قەشقەرىيەدىن كۆچۈپ كەلگەن بىر قانچە ئەۋلاد ئۇيغۇرلار ئۈچۈن سارت ئاتالغۇسى يېڭى ئاتالغۇ ئەمەس، چۈنكى، ئۇلار قوشنا قىرغىزلار تەرىپىدىن ئۆزلىرىنىڭ شۇنداق ئاتىلىدىغانلىقىنى ئۇزۇندىن بۇيان بىلەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە پەرغانە ۋادىسى چار رۇسىيە ئىمپېرىيىسى تەركىبىگە

كىرگەندىن كېيىن پەرغانىدىكى ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ باشقا قېرىنداش شەھەر ۋە ئولتۇراق هاياتتىكى قېرىنداشلىرى، يەنى "ئەنجانلىقلار" بىلەن ئوخشاش هالدا "سارت" دەپ ئاتىلىشىدىن خەۋەردار ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يەرلىكلەشكەن مەزكۇر قەشقەرىيە مۇهاجىرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئاللىقاچان تىل جەهەتتىن يەرلىك ئەنجانلىقلار ۋە باشقىلار بىلەن بىرلىشىپ بولغان بولۇپ، زاتەن ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى تىل ۋە باشقا ئورتاقلىقلارمۇ كۆپ ئىدى. بۇ بىر قاتار ئەهۋاللارغا قارىتا قەشقەرىيە كۆچمەنلىرى، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئۆزلىرىنى باشقىلار بىلەن بىرلىكتە سارت دەپ ئاتىدى خالاس. رۇسىيە ئىستاتىستىكىسىدا كۆرسىتىلىشىچە ، بۇ ۋاقىتتا پەرغانە ئوبلاستىدىكى سارتلارنىڭ سانى ئەڭ كۆپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ سانى 788989 بولۇپ، پۈتۈن تۈركىستاندىكى سارتلارنىڭ 80%دىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلغان. پەرغانە ئوبلاستىدىكى ئۆزبېكلەرنىڭ سانى 153780 نەپەر بولغان. كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، پەرغانە ۋادىسىدىكى سارتلارنىڭ مۇنداق كۆپ بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئاساسي ئامىل قەشقەرىيەدىن كۆچۈپ چىقىپ ئاللىقاچان يەرلىكلىشىپ بولغان ئاهالىلارنىڭ ،يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىنى سارت دەپ نوپۇسقا ئالدۇرۇشىدۇر. ئەمدى ، نوپۇس ئىستاتىستىكىسىدىكى" قەشقەرلىكلەر " مەسىلىسىگە كەلسەك ، بۇلار بەلكى قەشقەرىيەدىن كۆچۈپ چىقىپ يەرلىكلىشىش تارىخى ئانچە ئۇزۇن بولمىغان، بولۇپمۇ 1878 ـ يىلىدىن كېيىن كۆچۈپ چىققان ۋە 1890 ـ يىللاردا قەشقەرىيەدىن پەرغانە ۋادىرىلىرىغا ئىشلەشكە ، سودىگەرچىلىككە چىقىپ يېڭىدىن يەرلىكلىشىپ قالغان ئاهالىلار بولۇپ، ئۇلار ئۆز تىل شىۋىلىرى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ھەمدە ۋەتىنى بىلەن بولغان بىۋاستە باغلىنىشلىرىنى تېخى ئۈنتۇپ قالمىغان ئىدى. بۇ ئاهالىلار ئۆزلىرىنى ئاكتىپلىق بىلەن "قەشقەرلىك " دېگەن كاتېگورىيەدە تىزىمغا ئالدۇرغان بولۇشى مۇمكىن.

بەلكى، 1910 ـ يىلى، چار رۇسىيە تۈركىستان ئۆلكە هۆكۈمىتىنىڭ تىزىمىدىن ئورۇن ئالغان ئوش

شەھرىدىكى 500 نەپەر قەشقەرلىكمۇ پەقەت يېڭىدىن قەشقەر تەۋەسىدىن كېلىپ يەرلەشكەن ھەم رۇسىيە پۇقرالىقىنى قوبۇل قىلغانلار بولۇپ، ئۇلار تىل ئالاھىدىلىكى ۋە بەزى تەرەپلەردىن يەرلىكلەشكەن ئۆز قېرىنداشلىرىدىن پەرقلىق ھالەتنى ساقلاپ قالغان بولۇشى ئېھتىماللىقا يېقىن

مەلۇمكى، چوقان ۋەلىخانوف 19 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدىلا پەرغانە ۋادىسىدا قەشقەرىيىدىن چىققان 50 مىڭ ئائىلە قەشقەرلىك مۇھاجىر نوپۇس ياشايدىغانلىقىنى قەيت قىلىدۇ ئۇ ، 50 مىڭ ئائىلە قەشقەرلىكنىڭ پەرغانە ۋادىسىدىكى ئەندىجان ئەتراپىدىكى يېزىلار، شەھىرىخان ۋە قارا سۇ قاتارلىق جايلاردا ياشىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ يەرلىكلەر تەرىپىدىن<<تاغلىقلار>> دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى قەيت قىلىدۇ[58].چوقان ۋەلىخانوف يەنە شەھرىخان بىلەن قاراسۇ ئارىسىدىكى جايلارغا 9 مىڭ دولانلىقنىڭ ئولتۇراقلاشقانلىقىنى بايان قىلغان. ئۇ ، يەنە تاشكەنتنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا يېڭى شەھەر مەھەللىسى نامىدا بىر مەھەللە بارلىقى، بۇ يەردە قەشقەر مۇھاجىرلىرى ياشايدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن.[59]

چوقان ۋەلىخانوفنىڭ خاتىرىسىدە ۋەلىخان تۆرىنىڭ 1857 ـ يىلى، ئاقسۇدىكى چىك قوشۇنلىرىغا قارشى ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەن ئادەملىرىدىن توختى مانجۇ ئىسىملىك ئادەمنىڭ ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى بىر قانچە مىڭ دولانلىقنى باشلاپ، قوقەنتكە كۆچۈرۈپ كەتكەنلىكىنى بايان قىلغان بەلكى، ئۇ ئېيتقان 9 مىڭ دولانلىق ئەشۇ قېتىملىق كۆچۈشتە كەلگەنلەر بولۇشى مۇمكىن. دولانلىقلار، ئاساسلىقى قەشقەرنىڭ مارالبېشى، مەكىت، ئاقسۇنىڭ ئاۋات ناھىيلىرى تەۋەسگە تارقالغان بولۇپ، ئۇلار تىل شۇۋىسى جەھەتلەردىن باشقا رايوندىكى ئاھالىلاردىن ئازراق پەرقلىق بولسىمۇ، ئەمما يەنىلا زور ئورتاقلىققا ئىگە ئىدى. ئۇلارنىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققىيات جەريانى ئۆزگىچە مۇساپىلارنى بەسىپ ئۆتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ تىل، ئۆرپ ـ

ئادەت ، مۇزىكا ۋە باشقا تەرەپلىرىدە يەنىلا ئۆزگىچىلىكلەرگە ئىگە ئىدى لېكىن، ئۇلارنىڭ ئوخشاشلا بىر پۈتۈن ئۇيغۇرلارنىڭ گەۋدىسىدىن ئايرىم بولغىدەك زور پەرقلەرگە ئىگە ئەمەس ئىدى. دولانلىقلار گۇرۇپپىسى 1897 ـ يىلىدىكى چار رۇسىيىنىڭ نوپۇس تەكشۈرۈشىدە ئايرىم گۇرۇپپا سۈپىتىدە كۆرسىتىلمىگەنلىكىگە قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ياكى قەشقەرلىك ۋە ياكى سارت ياكى ئۆزبەك كاتېگورىيىسىگە كىرىشىدىن باشقا ئامال يوق ئىدى تەھلىل قىلىشقا بولىدۇكى، ئۇلار باشقا ئۆز قېرىنداشلىرىغا ئوخشاش ئاللىقاچان ئۆز كىملىكىنى يوقاتقان ۋە ياكى ئاجىزلىشىپ بولغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئوخشاشلا سارتلار تەركىبىگە كىرىپ كەتكەنلىكىدە شەك يوق

چوقان ۋەلىخانوفنىڭ بايانىدا <<شەھرىخان ئاھالىسىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى قەشقەرلىكلەر>> دەپ ئەسكەرتىدۇ.[60] باشقا ماتېرىياللاردا يەنە 1840 ـ يىللاردا شارىخان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئاھالىلەرنىڭ پۈتۈنلەي دېگۈدەك قەشقەرلىكلەر ئىكەنلىكى، پەقەت بىر جايدىلا 20 مىڭ ئۆيلۈك قەشقەرلىك ياشايدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن[61].

ئۆزبېك ئالىمى ، ئاكادېمىك ھەيدەربەك بابابېكوۋنىڭ نەقىل كەلتۈرۈشىچە، يەنە شۇ دەۋرنىڭ ئۆلۈمالىرىدىن بىرى موللا مۇسۇلمان 1868 ـ يىلى، ئەندىجان ئەتراپىدا 70 مىڭغا يېقىن قەشقەرلىك ياشىغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات قالدۇرغان[62].

2) سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرىنىڭ پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سانى ھەققىدىكى مەلۇماتلىرى

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرى 19 ـ ئەسىردىكى پەرغانە ۋادىسىنىڭ ئېتنىك تەركىبى جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋاللىرى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ھەر خىل مەنبەلەر بويىچە تۈرلۈك سانلىق مەلۇماتلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. بولۇپمۇ، بۇ خىل تەتقىقاتلار 20 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خەلقلەرنىڭ تىلى، ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي ۋە مىللەتشۇناسلىق مەسىلىلىرىنى تەتقىق قىلىش ئەۋجى ئالغان ۋاقىتلاردا كۆپرەك مەيدانغا چىقتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە 20 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا، بولۇپمۇ 1960 ـ 1970 ـ يىللىرىدىكى سوۋېت ـ چىن مۇناسىۋەتلىرىنىڭ رەقىبلىك يىللىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆزىنىڭ سىياسىي ئېھتىياجىدىن چىقىش قىلىپ، ئۇيغۇر تارىخى، تىلى ـ ئەدەبىياتى، ئېتنوگرافىيىسى قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدىكى تەتقىقاتلارنى كۈچەيتىشكە ئومۇمىي جۇڭگو تەتقىقاتىنىڭ ۋە تۈركولوگىيە ئىلمىنىڭ مۇھىم قىسمى سۈپىتىدە ئەھمىيەت بەرگەن بولۇپ، بۇ ساھەدىكى تەتقىقاتلاردا كۆپلىگەن نەتىجىلەر مەيدانغا كەلدى. بۇ جەرياندا ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ـ دىئالېكتلىرى تەتقىقاتىغىمۇ ئەھمىيەت بېرىلگەن بولۇپ، پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىل ئالاھىدىلىكلىرى مەخسۇس تەكشۈرۈلدى. بۇنىڭغا باغلىق ھالدا پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەمدە ئېتنىك تەرەققىيات تارىخىي جەريانى مەسىلىلىرى مۇتەخەسسىسلەرنىڭ دىققىتىدىن ئورۇن ئېلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئەسلىدە پەرغانە ۋادىسىدىكى مۇھىم ئېتنىك ۋە ئىجتىمائىي تەركىپ بولغانلىقى، بىراق ئۇلارنىڭ قەدەممۇ ـ قەدەم ئۆزبېكلىشىپ كەتكەنلىكى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. بۇ ئالىملارنىڭ پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلى نوپۇسى ھەققىدىكى قاراشلىرى ئۈچۈن چوقان ۋەلىخانوفنىڭ ۋە كېيىنكى ھۆكۈمەت مەنبەلىرى ھەم ئەينى ۋاقىتتىكى رۇس ئالىملىرىنىڭ ئەمگەكلىرىمۇ ئاساس بولدى .

س. س. گوبايېۋا چوقان ۋەلىخانوفنىڭ مەلۇماتلىرى ئاساسىدا 19 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا پەرغانە ۋادىسىدا 300مىڭ ئەتراپىدا ئۇيغۇر ياشىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدى[63].

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇيغۇر ئالىمى، ئاكادېمىك غوجاخمەت سادۋاقاسوف، پەرغانە ۋادىسىدا چوقان ۋەلىخانوف قەيت قىلغان 9 مىڭ نوپۇس دولانلىقلارنى قوشۇپ، 324 مىڭ ئەتراپىدا ئۇيغۇر ياشىغان دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويىدى[64].

ئى.ۋ. زاخوروۋانىڭ قارىشىچە، 1860 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا قوقەنت خانلىقى تەۋەسىدە 200 ـ 250 مىڭ ئەتراپىدا ئۇيغۇر ياشىدى[65].

قازاق ئالىمى ، ئاكادېمىك ئابدۇۋالى قايداروف بولسا، 1860 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئوتتۇرا ئاسىياغا قەشقەرىيىدىن كۆچۈپ چىققانلار 250 مىڭ ئىدى [66]دەپ يازىدۇ.

بۇلاردىن باشقا يەنە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرىدىن ،ئۇيغۇر تارىخچىسى گېگېل ئىسخاكوۋ، رۇس ئالىمى ئا.م. رېشېتوۋ ۋە ئا. ن. سېدلوۋسكايا 18 ـ 19 ـ ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىياغا قەشقەرىيىدىن 85مىڭدىن 160 مىڭغىچە ئادەم كۆچۈپ چىققان دەپ قارايدۇ[67]. بىراق، يەنە بىر سوۋېت ئالىمى گ .ب. نىكولسكايا بولسا، 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، 19 ـ ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىغىچە بولغان ئارىلىقتا پەرغانە ۋادىسىغا كۆچۈپ كەلگەن قەشقەرلىكلەر 85مىڭدىن 165مىڭغىچە دەپ كۆرسىتىدۇ[68].

سابىق رۇس ۋە سوۋەت ئالىملىرىنىڭ قارىشىچە، 18 ـ 19 ـ ئەسىرلەردىكى قەشقەرىيلىكلەرنىڭ

ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈش ھەرىكەتلىرىدە ئۇلار پەقەتلا پەرغانە ۋادىسىغىلا تارقالغان بولماستىن بەلكى، داۋاملىق تۇردە كۆچۈپ، تاشكەنت، كانىبادام، خوجەنت، سەمەرقەنت ۋە ئۇنىڭ ئەتراپى، بۇخارا، قاراتېگىن، ھەتتا ئەڭ يىراقتىكى خورەزىم ۋە شەرقىي بۇخارا قاتارلىق جايلارغىچە تارقالغان[69]. 1897 ـ يىلىدىكى رۇسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ نوپۇس تەكشۈرىشىدە سەمەرقەند ئوبلاستىدىكى قەشقەرلىكلەرنىڭ نوپۇسىنىڭ پەرغانە ۋادىسىدىكىدىن كۆپ كۆرسىتىلىشى ، گەرچە ئەمەلىي سانغا ئۇيغۇن بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇيغۇرلارنىڭ19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا پەرغانە ۋادىسىدىن ئۆتۈپ، سەمەرقەند ۋە باشقا جايلارغىمۇ كۆپ تارقالغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان پاكىتلارنىڭ بىرىدۇر.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا پەرغانە ۋادىسىدىكى قەشقەرىيلىكلەرنىڭ سانىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ ئۇلارنىڭ رايوننىڭ ئىجتىمائىي ـسىياسىي ، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ھاياتىدا بەلگىلىك رول ئوينىغانلىقى مەلۇم. بۇ كۆچمەن ئاھالىلار قەشقەرىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قەشقەرىيىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان بەزى مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزلىرى ياشاۋاتقان رايونلارغا ئېلىپ بارغان ھەتتا ئۇلارنىڭ چاي مەدەنىيتى پەرغانىلىقلارغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن قەشقەرىيلىكلەر ئارىسىدا قوقەنت خانلىقىدا يۇقىرى مەرتىۋە بىلەن خىزمەت قىلغان مەمۇرىي ۋە ھەربىي شەخسلەرمۇ بولغان. قوقان خانى ئومەرخاننىڭ ئەڭ يېقىنلىرىدىن بىرى قەشقەرىيە مۇھاجىرلىرىدىن يۇسۇپ تاغلىق، يەنى يۇسۇپ مىڭ باشى كاشغارى ئىدى. يۇسۇپ تاغلىقنىڭ قىزىغا كېيىن قوقان خانى مەدەلىخان ئۆيلەنگەن. بۇلاردىن باشقا يەنە مەدەلىخاندىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا ھاكىمىيەتنى ئىگىلىگەن خۇدايارخاننىڭ ئاياللىرىدىن بىرى قەشقەرلىك ئىدى خۇدايارخان دەۋرىدە قوقان ئوردىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلغان ھەربىي خادىملارمۇ كوپ بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ تەسىرى بېرى يۇنۇس تاغلىق دەگەن كىشى ئىدى.خۇدايارخاننىڭ

ئوردىسىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ ئارىسىدا يەنە ئەيسا ئەۋلىيا ئىسىملىك كىشى بار ئىدى

رۇسىيە ئالىمى سېرگېي ئاباشىنىنىڭ ھېساۋاتىچە، پەرغانە ۋادىسىنىڭ ئاھالىسى1870 ـ يىللاردا كۆپ بولغاندا بىر مىليون ئەتراپىدا بولۇپ، 1897 ـ يىلىغا كەلگەندە، پەرغانە ئوبلاستىدا بىر يېرىم مىليون ئاھالە ياشىغان. ئەگەردە قەشقەرىيەدىن كۆچۈپ چىققان مۇھاجىرلار سانى ھەققىدىكى ئەڭ ئاز بولغان 85 مىڭ دەگەن مەلۇماتنى ھېسابلىغاندىمۇ، 19 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدا قەشقەرلىكلەر پۈتۈن پەرغانىنىڭ ئولتۇراق ھاياتتىكى ئاھالىسىنىڭ11 ـ 14%نى تەشكىل قىلىدۇ. ئەگەردە 19 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى300 مىڭ ئۇيغۇر بار ئىدى دەگەن مەلۇمات بويىچە ھېسابلىغاندا، 19 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدا قەشقەرلىكلەرنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى ناھايىتى زور بولۇپ، پۈتۈن پەرغانە ئاھالىسىنىڭ40% ـ 50%نى تەشكىل قىلىدۇ. ئەگەردە پەرغانە ئاھالىسى رۇسلارنىڭ پەرغانىنى بېسىۋالغان پەيتلىرىدە700 ـ 800 مىڭ ئەتراپىدا دەپ قارالسا، قەشقەرلىكلەرنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى تېخىمۇ يۇقىرى چىقىدۇ

بىراق، قەشقەرىيىلىك مۇھاجىرلار 18 ـ ئەسىردىن 19 ـ ئەسىرغىچە بولغان بىر ئەسىر جەريانىدا ئىلگىرى كەلگەنلىرى ئۆزلۈكسىز تۇردە يەرلىك ئاھالىلار بىلەن ئارىلىشىپ سىڭىشىپ كېتىش ھەمدە ئۆزلىرىنى قەشقەرلىك دېمەيدىغان ئەھۋال كۆرۈلگەن بولۇپ، پەقەت19 ـ ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدىن باشلاپ كۆچۈپ چىققان ئاھالىلارلا ئۆز كىملىكىنى ساقلىغان. بەلكى چوقان ۋەلىخانوف ئېيتقان 50 مىڭ ئائىلە قەشقەرلىك ئەنە شۇ 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ كەچكەنلەر بولسا كېرەك.

ئەمما، پەرغانە ۋادىسى ۋە باشقا جايلارغا كۆچۈپ كەلگەن قەشقەرىيىلىكلەر پەرغانە ۋادىسى ۋە

باشقا رايونلارغا كەڭ تارقىلىپ كەتكەن بولغاچقا ئۇلار بىر رايوندا مۇتلەق نوپۇس ئۈستۈنلۈكىنى ئىگىلەشكە مۇۋەپپەق بولالمىغان. ئۇلار بەرىبىر مۇھاجىر تەرىقىسىدە كۆرۈلگەن. بۇنداق بىر ياكى بىر قانچە رايوندا توپلىشىپ ئولتۇرۇپ، شۇ رايوننىڭ نوپۇسىدا ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىمىگەنلىكى، يەنى تارقالىشىپ كېتىشى بەرىبىر ئۇلارنىڭ قەدەم ـ قەدەم يەرلىك ، ئۆزلىرى بىلەن تىلى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ئاساسەن بىر خىل بولغان شەھەر ۋە يېزا ئاھالىلىرى بولغان ـ ئۆزبېكلەرگە سىڭىپ كېتىش جەريانىنى باشتىن كەچۈردى. مەسىلەن، رۇسىيە تۈركىستان گۇبېرناتورلۇقىنىڭ پەرغانە ئوبلاستى مەرغىلان ناھىيىسىنىڭ 1890 ـ يىلى، تۈزگەن ئېتنوگرافىيىلىك تەركىبىگە ئائىت مەنبەدە قەشقەرلىكلەرنىڭ پۈتۈن مەرغىلاندىكى 251 قىشلاقنىڭ 111غا تارقىلىپ كەتكەنلىكى كۆرسىتىلگەن[70].

لېكىن، چار رۇسىيە دائىرىلىرىنىڭ 20 ـ ئەسىرنىڭ بەشىدا ئېلان قىلغان نوپۇس مەلۇماتلىرىدا قەشقەرىيىلىكلەرنىڭ سانى بىراقلا ئازلاپ كەتكەن بولۇپ، چار رۇسىيە ھۆججەتلىرىدە تۈركىستان ئۆلكىسىدە 1904 ـ يىلى، 47388، 1906 ـ يىلى، 50238، 1917 ـ يىلى، پۈتۈن تۈركىستاندا 39528 نەپەر قەشقەرلىك بولغانلىقى كۆرسىتىلگەن. چار رۇسىيىنىڭ تۈركىستان ئۆلكىسى ئەلۋەتتە، بۇ دەۋردە قەشقەرلىك بىلەن تارانچىنى ئايرىم خەلق تەرىقىسىدە كۆرگەن بولۇپ، چار رۇسىيە دائىرىلىرى 1917 ـ يىلى يەتتەسۇدىكى تارانچىلارنىڭ سانىنى60،988 ئادەم دەپ ئېلان قىلغان. بۇ ئىككى نوپۇسنى قوشقاندا، 1917 ـ يىلى چار رۇسىيە تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سانى100516 ئادەم بولۇپ چىقىدۇ.

بىراق، بۇ سانلىق مەلۇماتلار پۈتۈنلەي ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس بولۇپ، ئەمەلىيەتتە20 ـ ئەسىرنىڭ بەشى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر قەدەم كۆپىيىشى كەلىپ چىققان ئىدى

مەسلەن، رۇسىيە ئالىملىرىنىڭ تەكشۈرۈشىچە، 1911 ـ 1913 ـ يىللىرى ئارىسىدا ھەر يىلى 20مىڭدىن 25 مىڭغىچە بولغان قەشقەرلىك پەرغانە ۋادىسىغا پەسىللىك ئىشلەشكە كەلدى پەقەت 1914 ـ يىلى، بىر يىلدىلا 40 مىڭ ئادەم ئىشلەمچىلىككە كەلگەن. ئەمەلىيەتتە قەشقەرلىكلەرنىڭ رۇسىيە تەۋەسىگە بېرىش، بەلكى تۇغقان يوقلاش، ئىشلەش، تىجارەت ۋە باشقا خىلدىكى سەپەرلىرى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىلا باشلانغان بولۇپ، 1896 ـ يىلىلا رۇسىيىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسى 68 مىڭ 760 ئادەمنىڭ رۇسىيىگە بېرىش رەسمىيىتىنى بېجىرىپ بەرگەن[71]. ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا يەنە قانچىلىك ئادەمنىڭ رەسمىيىتى بەجىرىلگەنلىكى ھەققىدە قولۇمىزدا ماتېرىيال يوق. بىراق، ئۇيغۇر مەنبەلىرىدە ئېيتىلىشىچە، يەنە نۇرغۇن ئادەمنىڭ بەلكى ھېچقانداق رەسمىيەتسىز ھالدا چېگرىدىن ئۆتۈپ، رۇسىيە تەۋەسىگە كىرىپ تىرىكچىلىك قىلغان. بەلكى رەسمىيەت بەجىرىش ئىشلىرى ۋە چېگرىلارنى قاتتىق كونترول قىلىش 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا كۈچەيتىلگەن بولۇشى مۇمكىن.

1911 ـ يىلدىن 1914 ـ يىلغىچە بولغان تۆت يىل جەريانىغا ئائىت مەلۇم سانلىق مەلۇماتنى ھېسابلىغاندا، تەخمىنەن 110 مىڭ ئەتراپىدا ئۇيغۇر پەرغانە ۋادىسىغا ئىشلەشكە كەلگەن بولىدۇ ئەلۋەتتە، ئۇنىڭ ئالدىدا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن توختىماي كەلگەنلەرنىڭ سانى نامەلۇم مانا شۇلارنىڭ مەلۇم قىسمى داۋاملىق تۇردە پەرغانە ۋادىسىدا تۇرلۇك شەكىلەر ۋە ئۇسۇللار ھەم مەقسەتلەر بىلەن يەرلىشىپ قېلىشىدا شەك يوق.

تۈركىستان ئۆلكىسىدىكى ئۇيغۇرلار يەنى قەشقەرلىك ۋە تارانچىلارنىڭ ئومۇمى سانى ھەققىدە ھەر خىل ئۇچۇرلار مەۋجۇت. مەسلەن، رۇسىيە تارىخچىسى ۋلادىمىر داسشە 20 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا تۈركىستاندا 194 مىڭدىن 215 مىڭغا شىنجاڭدىن چىققانلار ياشىغان[72] دەپ قارايدۇ.

ئى.س. سولوگوبوۋنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، 1915 ـ يىلى، پۈتۈن رۇسىيە تۈركىستانىدا 279 مىڭ شىنجاڭدىن چىققان نوپۇس مەۋجۇت بولۇپ، بۇنىڭ مۇتلەق زور كۆپچىلىكىنى ئۇيغۇرلار تەشكىل قىلغان[73]. بۇ ئىككى ئاپتورنىڭ ئۇچۇرلىرىنىڭ چار پادىشاھ ھۆكۈمىتىنىڭ مەنبەلىرىدىن كەلگەن بولۇشى ئېھتىماللىقا ئۇيغۇن بولسىمۇ، ئۇلار ئارىسىدا پەرق مەۋجۇت. بۇ بەلكى يېڭىدىن كېلىپ ـ تۇرغان نوپۇسلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

3) ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ دەسلەپكى چاغلاردىكى مەلۇماتلىرى

پەرغانە ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈركىستاندا(تۇركېستانسكىي كرايد ـرۇسچە) 1918 ـ يىلى، كوممۇنىسلار تاشكەنتنى مەركەز قىلىپ، تۈركىستان سوتسىيالىستىك ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتىنى(1918 ـ 1924) قۇرۇپ، سوۋېت بولشېۋىكلار ھاكىمىيىتى تىكلەنگەن دىن كېيىن، بولۇپمۇ 1924 ـ يىلى، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېتنىك چېگرىلار ئايرىلىپ، ئايرىم ـئايرىم ھالدا ئىتتىپاقداش ۋە ئاپتونوم جۇمھۇرىيەتلەر قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇس ئىستاتېستىكىسى ھەر خىل تۈردە ئېلان قىلىندى. ھۆكۈمەت مەلۇماتى بويىچە ئۇيغۇرلارنىڭ سانى بىراقلا ئازلاپ كەتتى. ئەمما، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى بولسا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى ئۇيغۇر ئاھالىسى، يەنى پەرغانە ۋادىسىدىكى قەشقەرىيەدىن كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلار بىلەن يەتتەسۇ رايونىدا ياشىغۇچى ئىلى ئۇيغۇرلىرى(تارانچىلار)نىڭ ئومۇمىي سانىنى بىرلەشتۈرۈپ، بۇ ھەقتە تۈرلۈك سانلىق ئۇچۇرلارنى ئېلان قىلدى. ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ بۇ سانلىق مەلۇماتلىرى 1921 ـ يىلى، ئىيۇن ئېيىدا تاشكەنتتە ئۆتكۈزۈلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ

قۇرۇلتىيىدىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، بۇ بەلكى ئۇيغۇر تەشكىلاتلىرى ۋە زىيالىيلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ سانىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، مەلۇم دەرىجىدە تەكشۈرۈش ۋە ئېنىقلاش ئېلىپ بارغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. ئۇيغۇر رەھبەرلىرى ئۆزلىرى توپلىغان بۇ مەلۇماتلار ئاساسىدا تۈركىستان ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى ۋە بولشېۋىكلار پارتىيىسى ئوتتۇرا ئاسىيا بيۇروسى قاتارلىق رەھبەرلىك ئورگانلىرىغا ئۇيغۇرلارنىڭ سانى، تارقىلىشى، سىياسىي ـ ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئەھۋاللىرى ھەققىدە مەلۇماتلار يوللىغان ئىدى. ئۇيغۇر رەھبەرلىرى ئۆزلىرىنىڭ يۇقىرىغا يوللىغان دوكلاتلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى ھەققىدە ئۇچۇر بېرىش ئۈچۈن مەلۇم دەرىجىدە ئېنىقلاش ئېلىپ بارغان بولۇشى مۇمكىن. سوۋېت رۇسىيىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تونۇلغان ئۇيغۇر دۆلەت ۋە كومپارتىيە رەھبەرلىرىدىن بىرى ، ئۇيغۇر مىللەتپەرۋەرى ئابدۇللا روزىباقىيېۋ[74] 1923 ـ يىلى رۇسىيە بولشېۋىكلار پارتىيىسى ئوتتۇرا ئاسىيا بيۇروسىغا ئۇيغۇر مەسىلىسى ھەققىدە يوللىغان دوكلاتىدا ، پۈتۈن تۈركىستان ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتى تەۋەسىدە ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ سانلىق مەلۇماتى ھەققىدە مەلۇمات بېرىپ، يەتتەسۇ رايونىدا 265مىڭ، سىر دەريا رايونىدا 30 مىڭ، پەرغانە ئوبلاستىدا 300 مىڭ، تۈركمەنىستاندا 2500 ، سەمەرقەنتتە 2500 بولۇپ، جەمئىي 600 مىڭ ئۇيگۇر بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ[75] .

1924 ـ يىلىدا ، قەشقەرىيىلىك ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تونۇلغان جامائەت ۋە سىياسىي ئەربابلاردىن بىرى قادىر ھاجى تۈركىستاندا 435مىڭ ئالتىشەھەرلىك بار دەپ يازغان.

تونۇلغان ئۇيغۇر زىيالىيسى بۇرھان قاسىموف، 1924 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ھەممە ئۇيغۇرلارنى قوشساق بىر مىليوندىن ئاشىدۇ، دەپ يازغان.[76]

شۇ يىلى ،يەنە تاشكەنتتىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا600 مىڭ ئۇيغۇر بارلىقىنى مەلۇم قىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەلۇماتىدا ئۇيغۇرلارنىڭ سانى ئۆزبېكىستاندا 300 مىڭ، قىرغىزىستاندا 70مىڭ، قازاقىستاندا 115 مىڭ، تاجىكىستاندا 15مىڭ دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇ ۋاقىتتا ئوتتۇرا ئاسىيادا پەقەت ئۆزبېكىستان ۋە تۈركمەنىستانلا ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەت دەرىجىسىدە بولۇپ، تاجىكىستان ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتى ئۆزبېكىستان، قازاقىستان بىلەن قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى رۇسىيە فېدېراتسىپ جۇمھۇرىيىتى تەركىبىدە بولۇپ، ئۇلار تېخى ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەت سالاھىيىتىگە ئىگە بولمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئوتتۇرا ئاسىيا تۇپراقلىرىنىڭ سىياسىي خەرىتىسى دەسلەپكى قەدەمدە سىزىلغان ئىدى.

ئابدۇللا روزىباقىيېۋ، ئارىلىقتىن ئىككى يىل ئۆتۈپ، يەنى1925 ـ يىلى، ئۆزىنىڭ << كەمبەغەللەر ئاۋازى>> گېزىتىدە ئېلان قىلغان ماقالىسىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى جۇمھۇرىيەتلەردە ياشىغان ئۇيغۇرلارنى 500 مىڭدىن 700 مىڭغىچە دەپ ھېسابلايدۇ[77]. ئابدۇللا روزىباقىيېۋنىڭ يۇقىرىقى سانلىق مەلۇماتلارنى قانداق توپلىغانلىقى ۋە قايسى مەنبەلەردىن ئىگىلىگەنلىكى نامەلۇم، ئەمما ئۇنىڭ ئەينى ۋاقىتتا تۈركىستان ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتى ۋە كېيىنكى قازاقىستان ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتىدە ئاتقۇرغان يۇقىرى رەھبەرلىك ۋەزىپىلىرى ھەمدە ئۆزىنىڭ بىۋاسىتە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ خىزمەتلىرىنى باشقۇرۇشى ۋە 1924 ـ يىلىدىن كېيىن مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك ۋە تېررىتورىيە چېگرىلىرىنى ئايرىش بويىچە ھۆكۈمەت كومىسسىيىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولۇشتەك بىر قاتار يۇقىرى سالاھىيىتىگە قارىغاندا، ئۇنىڭ كۆرسەتكەن سانلىق مەلۇماتلىرى ئەينى ۋاقىتتا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ ھەقىقىي سانىغا بىر قەدەر ئۇيغۇن ئىكەنلىكىدە شەك يوق. چۈنكى، ئۇنىڭ ھۆكۈمەتنىڭ ئالىي ئورگانلىرىنىڭ قولىدىكى سانلىق ئۇچۇرلار ۋە

تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى ھەم ئېتنىك سىياسىي پىلانلىرىدىن تولۇق خەۋەردار بولۇشى مۇمكىن ئىدى.

لېكىن، ئابدۇللا روزىباقىيېۋ ئۆزىنىڭ يۇقىرىقى سانلىق مەلۇماتنى ئېلان قىلىپ،9 ئاي كېيىن نېمە سەۋەبتىندۇر، بۇ سانلىق مەلۇماتنى ئۆزگەرتىپ << پۈتۈن شورا ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سانى 300 مىڭ >>دەپ كۆرسىتىدۇ[78]. ئابدۇللا روزىباقىيېۋ ئۆزىنىڭ مەزكۇر يېڭى سانلىق مەلۇماتىنى ئەينى ۋاقىتتا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئارىسىدا ئەۋجى ئالغان،<<تارانچى ۋە قەشقەرلىك ئايرىم مىللەت>> دېگەن تالاش ـ تارتىش مەزگىلىدە يازغان ماقالىسىدە كۆرسەتكەن بولۇپ، قەشقەرلىك ۋە تارانچى ئايرىم ئىككى خەلق ۋە ئىككى مىللەت ئەمەس، بەلكى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىككى جۇغراپىيىلىك رايون تارمىقىدىكى ئاھالىلار ، بۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئانا ۋەتىنى قەشقەرىيە / ئۇيغۇرىستان دېگەن ئىدىيىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان روزىباقىيېۋ مەزكۇر ماقالىسىنى يېزىش ئارقىلىق تارانچىلار بىلەن قەشقەرلىكلەرنى ئايرىم ئىككى مىللەت دەپ كۆرسىتىشكە تىرىشقان ئۇيغۇر زىيالىيسى سابىرجان شاكىرجانوفنى تەنقىد قىلغان ئىدى. ئۇ، مۇنداق دەپ يازغان:

<< شورا ئىتتىپاقى (سوۋېت ئىتتىپاقى ـ ن .ت)دا بىر يۈز مىڭ <تارانچى> بولسا، ئىككى يۈز مىڭ < قەشقەرلىق> بارلىقىنى بىلمەمسىز؟ شورا ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنى < قەشقەرلىك> ھەم < تارانچى>، يەرسىز، يەرلىك دەپ بۆلمەكچى بولسىڭىز، پەرغانىدىكى يۈز مىڭدىن ئوشۇق يەرلىك < قەشقەرلىق>لەرگە نېمە دەيسىز؟ دېمەك شورا ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىنى ئىككى خىل قىلىپ كۆرسەتمەك مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى، شورا ئىتتىپاقىدىكى ئۈچ يۈز مىڭ (300) ئۇيغۇرنىڭ ئىككى يۈز مىڭدىن ئارتۇقى دېھقانچىلىق بىلەن مەشغۇل>>[79]

سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ سانلىق مەلۇماتى ھەققىدىكى بۇرۇنقى يۇقىرى كۆرسىتىلگەن مەلۇماتلىرى ئەنە شۇ 1926 ـ يىلىدىن كېيىن بىردىنلا بۇرۇنقىغا قارىغاندا ئازراق كۆرسىتىلىشكە باشلىغان. بۇنىڭ سەۋەبى ھەر خىل بولۇپ، بۇ ئالدى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ 1926 ـ يىلى، 17 ـ دېكابىردىكى پۈتۈن سوۋېت ئىتتىپاقى بويىچە ئېلىپ بارغان تۇنجى قېتىملىق ئومۇمىي يۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك، بىراق ئابدۇللا روزىباقىيېۋنىڭ پۈتۈن سوۋېت ئىتتىپاقىدا 300 مىڭ ئۇيغۇر بارلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتى پۈتۈن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئومۇمىي يۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشى باشلىنىشتىن تەخمىنەن 8 ئاي بۇرۇن ئېلان قىلىنغان ئىدى، ئەمما ئۇ بۇ ۋاقىتتا موسكۋادىكى شەرق كوممۇنىستىك ئەمگەكچىلەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇۋاتقان بولسىمۇ، بىراق ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مىللەتلەر ۋە ئېتنىك چېگرىلارنى ئايرىش كومىسسىيسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىق ۋەزىپىسىنى تېخى بېجىرىۋاتاتتى . ئۇ، ئۆزىنىڭ بۇ سانلىق مەلۇماتىنى كۆرسىتىشتىن 8 ئاي ئىلگىرىلا ئېلان قىلغان ماقالىسىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سانىنى 500 مىڭدىن 700 مىڭغىچە دەپ كۆرسەتكەن ئىدى.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 1926 ـ يىلىدىكى تۇنجى قېتىم نوپۇس تەكشۈرۈشىدە ئۇيغۇرلارنىڭ تارانچى، قەشقەرلىك ۋە ئۇيغۇر دېگەن ئۈچ خىل ئايرىم مىللەت كاتېگورىيىسى بىلەن تىزىملىتىشىنى قوبۇل قىلغان بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ نوپۇس تەكشۈرۈش تىزىملىكىدە ئۇيغۇرلار "قەشقەرلىك"، "تارانچى" ۋە "ئۇيغۇر " دېگەن ئۈچ ئايرىم مىللەت تەۋەلىكىدە ئورۇن ئالغان. بۇ تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە، 1926 ـ يىلى، پۈتۈن سوۋەت ئىتتىپاقىدا قەشقەرلىكلەر 13010 نەپەر، تارانچىلار 53010 نەپەر، ئۇيغۇرلار 42550 نەپەر بولغان[80].

ئومۇمەن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 1926 ـ يىلىدىكى بىرىنچى قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشىدىن تاكى 1937 ـ يىلىدىكى 2 ـ قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرىشىگىچە بولغان 11 يىل جەريانىدا سوۋېت ئىتتىپاقى تېررىتورىيىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسىدا بارغانسېرى ئازلاش كۆرۈلگەن. 1926 ـ يىلىدىكى بىرىنچى قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە ئۆزبېكىستاندا40115 ئۇيغۇر بارلىقى كۆرسىتىلگەن. لېكىن، يەنە باشقا ماتېرىياللاردا 1926 ـ يىلى، ئۆزبېكىستاندا 4421 قەشقەرلىك، 31مىڭ 941 ئۇيغۇر بارلىقى قەيت قىلىنغان. 1937 ـ يىلىدىكى پۈتۈن سوۋېت ئىتتىپاقى بويىچە ئىككىنچى قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە ئۆزبېكىستاندا61 مىڭ 180 ئۇيگۇر بارلىقى يېزىلغان[81].

قىرغىزىستاندا بولسا ، 1926 ـ يىلى 7467 نەپەر قەشقەرلىك، 523 تارانچى، 73 ئۇيغۇر بولغان. 1937 ـ يىلى 14 مىڭ 224 ئۇيگۇر بولغان. ئوخشاشلا قەشقەرلىك ۋە تارانچى نامى ئەمەلدىن قالغان.

قازاقىستاندا 1926 ـ يىلى ، 1121 قەشقەرلىك، 51803 تارانچى ، 10 مىڭ 510 ئۇيغۇر بولغان[82]. 1937 ـ يىلغا كەلگەندە 32 مىڭ 982 ئۇيغۇر قالغان.[83] بۇ جۇمھۇرىيەتتىمۇ ئوخشاشلا قەشقەرلىك ۋە تارانچى ئايرىمىسى بولماي ، ھەممىسى بىردەكلا ئۇيغۇر دەپ ئاتالغان.

1926 ـ يىلىدىكى نوپۇس تەكشۈرۈشتە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىنى قەشقەرلىك، تارانچى ياكى ئۇيغۇر دەپ ئاتاش ئەركىنلىكى بېرىلگەن بولۇپ، بۇ ئەينى ۋاقىتتا پەرغانە ۋادىسى ۋە يەتتەسۇدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىسىدە ئورتاق ھالدا "ئۇيغۇر" نامىنى قوبۇل قىلىش تېخى تولۇق ئىشقا ئېشىپ

بولالمىغانلىقىنى كۆرسەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ بىر قىسىم تارانچى ۋە قەشقەرلىك زىيالىيلار ھەم جامائەت ئەربابلىرى ئارىسىدىكى تارانچى ئايرىم، قەشقەرلىك ئايرىم، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر ئەمەس دېگەن تالاش ـ تارتىش ۋە تەشۋىقات بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ئەمما، 1937 ـ يىلىدىكى نوپۇس تەكشۈرۈشتە قەشقەرلىك ۋە تارانچى ناملىرى پۈتۈنلەي يوقىلىپ، پەقەت ئۇيغۇرناملا پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئورتاق ۋە بىرلىككە كەلگەن نامى سۈپىتىدە بېكىتىلدى دېمەك، بۇ ۋاقىتتا قەشقەرلىك ۋە تارانچى دېگەن ئايرىمچىلىق قىلمىشلىرى سوۋېت ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قەتئىي يول قويۇلمىغان ئىدى.

ئومۇمەن، ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ قەلىمى ئاستىدا ئۇيغۇرلارنىڭ سانى1926 ـ يىلىدىن كېيىن بىراقلا ئاز كۆرسىتىلىشكە باشلىغانىنىڭ سىرتىدا يەنە ئۇلارنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سانلىق مەلۇماتى ھەققىدىكى ئۇچۇرلارمۇ ھەر خىل بولدى. ھەتتا ئابدۇللا روزىباقىيېۋنىڭ قەلىمى ئاستىدا ئۇيغۇرلارنىڭ پەرغانە ۋادىسىدىكى سانى 1923 ـ يىلى 300 مىڭ دېيىلگەن بولۇشىغا قارىماي، يەنە بىر نەپەر ئۇيغۇر زىيالىيسى لىك . غەيبۇللا ئوغلى 1928 ـ يىلى ئۆزبېكستاندا 50 مىڭ ئۇيغۇر بار دەپ يازدى[84]. تۇنجى ئۇيغۇر پروفېسسورلىرىدىن بىرى بۇرھان قاسىموف بولسا ئۆزىنىڭ 1924 ـ يىلى، پۈتۈن سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر مىليوندىن ئاشىدىغانلىقىنى قەيت قىلغىنىغا قارىماي، 1925 ـ يىلى ئېلان قىلغان ماقالىسىدە، 1923 ـ يىلى، يەتتەسۇدىكى بارلىق تارانچىلارنىڭ 46100 نەپەر ئىكەنلىكى، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەرلەرنىڭ24064 نەپەر، ئاياللارنىڭ 22036 نەپەرلىكىنى قەيت قىلغان[85]. ئۇ يەنە، ئۆزىنىڭ 1937 ـ يىلى يازغان ماقالىسىدە سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ 300 مىڭ ئەتراپىدا ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن.

قىسقىسى، ھۆكۈمەت ئىستاتىستىكىسى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ سانلىق مەلۇماتلىرى دائىم زىت بولغان. ئۇيغۇر زىيالىيلىرىدا دائىم ھۆكۈمەت سانلىق مەلۇماتلىرى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ

پەرەزلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ئانالىز قىلىش كۆرۈلگەن. لېكىن، ئۇلارنىڭ پەرغانە ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان رايونلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سانىنى كۆپ كۆرسىتىشىگە ئەلۋەتتە بۇ رايوننىڭ ئىككى ئەسىرلىك تارىخى مۇناسىۋەتلىرى ھەمدە ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ جايلاردا ناھايىتى كەڭ تارقىلىپ ئورۇنلاشقانلىقى سەۋەب بولغان بولسا كېرەك.

قىسقىسى، تارىخى مەنبەلەر ، مۇتەخەسسىسلەر ۋە زىيالىيلارنىڭ تەكشۈرۈش ئۇچۇرلىرى ھەم تارىخىي رېئاللىق 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدىن تارتىپ 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا پەرغانە ۋادىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇر دىئاسپورىسى ئەڭ كۆپ جايلاشقان رايون ئىكەنلىكىنى ، بۇ رايوندا كۆپلىگەن قەشقەرلىكلەر مەھەللىلىرى ۋە يېزىلىرىنىڭ شەكىللەنگەنلىكىنى جەزىملەشتۈردى.

پەرغانە ۋادىسىدىكى يوقىلىپ كەتكەن خەلق ـ ئۇيغۇرلار (4)

نەبىجان تۇرسۇن (تارىخ پەنلىرى دوكتورى)

4) پەرغانە ۋادىسىدا ئۇيغۇر مەدەنىيەت ـ مائارىپى ۋە مىللىي كىملىكىنىڭ گۈللىنىشىدىن يوقىلىشىغىچە

1921 ـ 1930 ـ يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى تۈركىي مىللەتلەرنىڭ مىللىي جۇمھۇرىيەتلىك ئاپتونومىيە ھوقۇقلىرىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئايرىم مىللىي كىملىكىنىڭ تىكلىنىش ۋە راۋاجلىنىش دەۋرىدۇر. ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي كىملىكمۇ بارغانسېرى تىكلىنىش ۋە راۋاجلىنىش جەريانلىرىنى باشتىن كەچۈرۈپ، ئۇلار ئارىسىدىكى بۇرۇنقى قەشقەرلىك ۋە تارانچى دېگەن ئىككى گۇرۇپپا بويىچە بىر ـ بىرىنى ئايرىش خاھىشلىرى بارغانسېرى تۈگەپ، ئورتاق ئۇيغۇر نامى ئاستىدىكى مىللىي كىملىك روھى كۈچەيدى. 1922 ـ 1923 ـ يىللىرى ئارىسىدا تاشكەنتتە ئۇيغۇر ياش زىيالىيلىرىنىڭ تۈنجى نەشر ئەپكارى << ياش ئۇيغۇر >> جۇرنىلى نەشر قىلىندى.

1920 ـ يىللاردا ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تاشكەنتكە توپلانغان بولۇپ، 1923 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىلا 500 دىن ئارتۇق ئۇيغۇر ياش موسكۋا، تاشكەنت، باكۇ، لېنىنگراد ، سەمەرقەنت ۋە باشقا شەھەرلەردىكى ئالىي مەكتەپلەردە ئوقىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە تاشكەنت ئەڭ مۇھىم بولۇپ، ئاز مىللەتلەر ئىنستىتۇتى بىلەن تاشكەنت ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەت ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ بىلىم دەرگاھىغا ئايلاندى. بۇ ئورۇنلاردا كۆپلىگەن زىيالىيلار تەربىيىلىنىپ چىقتى. 20 ـ 30 ـ يىللاردا تاشكەنت پەقەت ئۆزبەكىستاننىڭلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت ـ مائارىپ مەركىزىگە ئايلانغان بولۇپ، ئۇيغۇرلار نوپۇسىنىڭ ئاز بولۇشىغا قارىماي ، ئەمما مەدەنىيەت جەھەتتە ئالدىدا ماڭغان خەلققە ئايلانغان ئىدى.

1930 ـ يىللاردا پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا ھەر قايسى تۈركىي خەلقلەرنىڭ مىللىي كىملىك ئىدىيىسىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي كىملىك ئىدىيىسىمۇ كۈچەيگەن بولۇپ، 1937 ـ يىلىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق سوۋېت ئىتتىپاقى بويىچە نوپۇس تەكشۈرۈش

نەتىجىسىدە ئۆزبېكىستاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى 61 مىڭغا يەتتى. پەرغانە ۋادىسىدىكى ئەنجان ئوبلاستىدىكى ئۇيغۇرلار 30 مىڭ 757 نەپەر دەپ تىزىمغا ئېلىندى.

پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، ئۆزلىرىنى ئۇزۇندىن بۇيان قەشقەرلىك كىملىكى بىلەن ئاتاپ كەلگەن يەنە كۆپ سانىدىكى كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ مىللىي كىملىكىنى ئۆزبېك دەپ تىزىمغا ئالدۇرغان بولسىمۇ لېكىن، ئۇلارنىڭ يەنە بەزىلىرى 1930 ـ يىللاردا ئۆز كىملىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن بولۇشى مۇمكىن. 1930 ـ يىلىدىن كېيىن تارانچى ـقەشقەرلىك ئايرىمچىلىقىغا چەك قويۇلغاندىن كېيىن، ئەنجان ۋە تاشكەنت سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلانغان بولۇپ، 1937 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا پۈتۈن ئۆزبېكىستاندا 60 ئۇيغۇر كولخوزى مەۋجۇت بولدى. ئۇيغۇر تىلىدا باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەر ئېچىلدى. ئەنجاندا پېداگوگىكا تېخنىكومى قۇرۇلغان بولۇپ، 5000 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى ئوقۇدى. شۇنىڭدەك يەنە ئەنجاندا 1935 ـ يىلى، ئۇيغۇر دراما تىياتىرى قۇرۇلدى. باشتا فرۇنزېدا (ھازىرقى بىشكەكتە) << قۇتۇلۇش>> گېزىتى چىققان بولسا، كېيىن بۇ گېزىت << كۈن چىقىش ھەقىقىتى>> نامىغا ئۆزگەرتىلىپ، تاشكەنتكە يۆتكىلىپ،<< شەرق ھەقىقىتى>> دېگەن نامدا چىقتى ھەمدە 1930 ـ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرلىرىدا گېزىتنىڭ تىرازھى 5 مىڭدىن ئاشتى. تاشكەنتتىكى بۇ گېزىت ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر تىلىدىكى تىرازھى ئەڭ كۆپ گېزىت ھەمدە ئۆزبېكىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئورگان گېزىتى ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە تاشكەنتتە ئۇيگۇر تىلىدا دۆلەتلىك نەشرىيات ئورگانلىرى تەسىس قىلىنىپ، مائارىپ نەشرىياتى قارمىقىدىكى ئۇيغۇر بۆلۈمى ئۇيغۇر تىلىدا قازاقىستان، ئۆزبەكىستان ۋە قىرغىزىستاندىكى ئۇيغۇر باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىك ماتېرىياللىرىنى باستى. بۇ ۋاقىتتا، ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ھەممىسى

دېگۇدەك تاشكەنتتە توپلانغان ئىدى. تاشكەنتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەت ئۇنىۋېرستېتى، سەمەرقەند يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتى، پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى، ماركسىزم ـلېنىنىزم ئىنستىتۇتى قاتارلىق تۇرلۇك ئالىي ئوقۇش ئورۇنلىرىدا كۆپلىگەن ئۇيغۇر ئوقۇتقۇچىلىرى خىزمەت قىلدى. ئۇيغۇر يازغۇچى ئەدىبلىرىدىن ئۆمەر مۇھەممەدى(1906 ـ 1931 ، ئابدۇلھەي مۇھەممەدى(1901 ـ 1937)، ھېزىم ئىسكەندىروف(1906 ـ 197) ، تۇردى ھەسەنوف(1909 ـ 1937)، نۇر ئىسرائىلوف(1910 ـ 1953)، مۆمىن ھەمرايېف(1907 ـ 1955)، تۇردى ھەسەنوف (1912 ـ 1937)ۋە باشقىلارنىڭ كىتابلىرى تاشكەنتتە نەشر قىلىندى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تۇنجى رومان مۆمىن ھەمرايېفنىڭ قەلىمىگە مەنسۇپ بولۇپ، << دولقۇنلار ئارىسىدا >> دەپ ئاتالغان ئەسەر 1934 ـ يىلى تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان ئىدى[86]. 1930 ـ 1937 ـ يىللىرى ئارىسىدا تاشكەنتتە ئۇيغۇر يازغۇچىلىرىنىڭ رومان ، پوۋېستلىرى، دراما ۋە شەئىرلار توپلاملىرى ئارقىمۇ ـئارقىدىن نەشر قىلىندى. 1931 ـ يىلى بولسا ئالمۇتىدا ئايلىق << قىزىل تاڭ >> جۇرنىلى نەشر قىلىندى.

بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئۆزبېكستان، قازاقىستان، تۇركمەنىستان قاتارلىق ئەللەرنىڭ مەدەنىي ـ مائارىپ، پارتىيە ۋە مەمۇرىي باشقۇرۇش ساھەلىرىدە يېتەكچىلىك خىزمەتلىرىنى ئىگىلەش مۇمكىنچىلىكلىرىنى قولغا كەلتۈردى. يولداش ئاخبۇنبابايېف، ئابدۇللا روزىباقىيېف، ئىسمائىل تاھىروف، ئابدۇغوپۇر قۇربانوف، ياقۇپ روزىن، ئەلىيەف ۋە باشقا ئونلىغان ئەربابلار ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىدە يۇقىرى رەھبەرلىك ۋەزىپىلىرىنى ئاتقۇردى

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەڭ يۇقىرى دۆلەت رەھبەرلىك ئورنىنى ئىگىلىگەن كىشى يولداش ئاخۇنبابايېۋ بولۇپ، ۋىكى ئېنسىكلوپېدىيىسىدە كۆرسىتىلىشىچە، مەرغىلاندا تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان يولداش ئاخۇنبابايېۋ 1924 ـ يىلى، ئۆزبېكىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قوشۇلغاندىن كېيىن، 1925 ـ يىلى ئۆزبېكىستان سوۋېت سوتسىيالىستىك ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى مەركىزىي ئىجرائىيە كومىتېتىنىڭ بىرىنچى رەئىسى بولۇپ بېكىتىلگەن ھەمدە بۇ ئالىي ۋەزىپىدە تاكى 1938 ـ يىلىغىچە ئولتۇرغان. ئەمما، مەرغىلاندا ئاددىي قەشقەرلىق دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان يولداش ئاخۇنبابايېۋ 1937 ـ يىلىدىكى تازىلاشتىن ساق قېلىپ، 1938 ـ يىلى قايتىدىن ئۆزبېكىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى ئالىي كېڭىشىنىڭ رەئىسلىكىگە سايلىنىپ، بۇ ۋەزىپىدە تاكى 1943 ـ يىلى ۋاپات بولغىچە ئولتۇرۇش مۇمكىنچىلىكىگە ئېرىشكەن. يولداش ئاخۇنبابايېۋنىڭ ئەسلى ئۇيغۇر ئىكەنلىكى ھەققىدە ئۆزۈندىن بۇيان خەلق ئىچىدە كۆپ ئۇچۇرلار بولغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ مەسىلە ئۆزۈندىن بۇيان ئۆزبېكىستان ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن رەسمىي ئاشكارىلانماي ساقلىنىپ كېلىنمەكتە. ھەتتا ھازىرقى زامان ئۆزبەكىستان ناخشا چولپىنى يۇلتۇز ئوسمانوۋانىڭ دادىسى ئۇرايىماخۇنمۇ ئەنە شۇ مەرغىلاندا 1926 ـ يىلى تۇغۇلغان ئىكەن. ئەلۋەتتە، <<ئاخۇن>> قوشۇمچىسى ئۆزبېكىستاندا پەقەت ئۇيغۇرلارغىلا خاس بولۇپ، يۇلتۇزخاننىڭ دادىسى مەرھۇم ئۇرايىماخۇننىڭ تېگى قەشقەرلىك ئۇيغۇرلاردىن ئىكەنلىكى ھەققىدە ئۇچۇرلار مەۋجۇت.

1920 ـ 1930 ـ يىللاردىكى ئۇيغۇر مەشھۇر ئەرباپلىرى ئارىسىدا يەنە بىر ئەڭ يۇقىرى سالاھىيەتكە ئىگە بولغان كىشى ئابدۇللا روزىباقىيېۋ بولۇپ، ئۇ، ئۆزبېكىستان ۋە قازاقىستاندىكى

ئالىي رەھبەرلىك دەرجىسىدىن ھالقىپ موسكۋادىكى سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىدا مىللەتلەر ئىشلىرى بويىچە رەھبىرى ۋەزىپىلەرنى ئاتقۇردى

بۇلاردىن باشقا يەنە بىر قىسىم ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئالىي مەكتەپلەر ۋە فاكۇلېتلارنىڭ مۇدىرلىق ۋەزىپىلىرىنى ئاتقۇردى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۇيغۇر زىيالىيسى ياقۇپ روزىنى تاشكەنتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتىنىڭ مۇدىرى بولۇپ خىزمەت قىلدى.

تۇنجى ئۇيغۇر دوتسېنتى بۇرھان قاسىموف ئوتتۇرا ئاسىيا پاختا ـ سۇغۇرۇش ۋە سانائەت ئىنستىتۇتى ئىشچىلار فاكۇلتېتىنىڭ مۇدىرلىق ۋەزىپىسىنى. تۇنجى بىئولوگىيە پەنلىرى دوكتورى ئابدۇمېجىت روزىباقىيېف، 1935 ـ 1937 ـ يىللىرى ئارىسىدا تاشكەنت ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى ئاتقۇردى. ئۇيغۇرلاردىن تۇنجى دوتسېنت ـ پروفېسسورلار يېتىشىپ چىقتى. مەسىلەن دوتسېنت ـ پروفەسسورلاردىن بۇرھان قاسىموف، ئۆمەر قاسىمى، ئابدۇلھەي مۇھەممەدى ۋە باشقىلار تاشكەنت ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرستېتى، ماركسىزم ـ لېنىنىزم ئىنستىتۇتى قاتارلىق ئالىي مەكتەپلەردە دەرس ئۆتتى. 1934 ـ 1937 ـ يىلىغىچە بولغان ئارلىقتا ئۇيغۇر ئۆلىدىن تاشكەنتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرستېتىغا ئوقۇشقا ئەۋەتىلگەن ئۈچ تۈركۈمدىكى 300 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىنىڭ ئىچىدىكى ئۇيغۇرلارنى ئاساسىي قىلغان تۈركىي مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىغا ئەنە شۇ بۇرھان قاسىموف، ئۆمەر قاسىمى، ئابدۇلھەي مۇھەممەدى ۋە باشقا ئۇيغۇر ھەم ئۆزبەك ئوقۇتقۇچىلار دەرس بەرگەن ئىدى.

ئۇيغۇر ئالىمى مەرھۇم مۇرات ھەمرايېفنىڭ يېزىشىچە، 1930 ـ يىللاردا ئۇيغۇرلاردا باشلانغۇچ مائارىپ ئاساسىي جەھەتتىن ئومۇملىشىپ بولۇنغان ھەمدە خەلقنىڭ مائارىپ ساپاسى ناھايىتى تەز سۈرئەتتە ئۆسكەن ئىدى.

1937 ـ يىلى ئالمۇتىدا پۈتۈن سوۋېت ئىتتىپاقى بويىچە ئۇيغۇر تىلى ،ئەدەبىياتى ۋە ئىملا مەسىلىسى بويىچە چوڭ كونفېرېنسىيە ئۆتكۈزۈلگەن بولۇپ، تاشكەنتتىن بارغان زىيالىيلار بۇ يىغىننىڭ ئاساسى تەركىبىنى تەشكىل قىلغان ئىدى. بۇ يىغىندا ئۇيغۇرلارنىڭ تىلشۇناس ئالىملىرى رۇس تىلشۇناسلىرى بىلەن بىرلىكتە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە ئىملاس قائىدىلىرىگە ئائىت كۆپلىگەن مەسىلىلەرنى ئىلمىي ئاساستا مۇھاكىمە قىلدى ھەمدە ئورتاق ئىملا قائىدىسىنى بېكىتتى.

قىسقىسى ، 1921 ـ 1937 ـ يىللىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۆزبەكىستان ئۇيغۇر مەدەنىيەت ۋە مائارىپىنىڭ مەركىزى سۈپىتىدە رول ئوينىاپ، 20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، مەدەنىيىتى ۋە مائارىپىنىڭ گۈللىنىشىگە ئاساس سېلىنغان ماكانغا ئايلاندى. ئومۇمەن 1920 ـ 1930 ـ يىللار ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئايرىم بىر قانچە دوكتورلۇق ئىلمىي ئەمگەكلىرىنىڭ تېمىسى بولۇپ، بۇ ماقالىدە پەقەت مەزكۇر نۇقتىنى قىسقىچە ئەسلەشتىن ھالقىش مۇمكىن ئەمەس.

1930 ـ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرلىرىدا سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە مۇنداق ئەھمىيەت بېرىشىنىڭ يەنە بىر سىياسىي ئارقا كۆرۈنۈشى مەۋجۇت بولۇپ، بۇ موسكۋانىڭ ئۇيغۇر ئېلىغا قاراتقان سىياستى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك ئىدى. 1934 ـ يىلى، موسكۋا قەشقەردە قۇرۇلغان جۇمھۇرىيەتنى ۋە ما جۇڭيىڭنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىنى قوللىماي، ئۇنىڭ ئەكسىچە شېڭ شىسەينى يۆلەپ تۇرغۇزۇپ، سوۋېتپەرەس شىنجاڭ

ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنى تەسىس قىلىپ، بۇ رايوننى نامدا جۇڭگوغا، ئەمەلىيەتتە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 17 ـ جۇمھۇرىيىتىگە ئوخشاش ھالەتكە كەلتۈرۈپ، ھەربىي ـ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئىمتىيازلارنى قولغا كەلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر ئېلىدىكى تەسىرىنى ۋە ئوبرازىنى تېخىمۇ تىكلەش مەقسىتىدە سوۋېت ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىش مەنزىرىسىنى بارلىققا كەلتۈرگەن ئىدى.

بىراق، 1937 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدا باشلانغان كەڭ كۆلەملىك تازىلاش ھەرىكىتى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرىمۇ بۇ تازىلاشنىڭ قۇربانلىرىغا ئايلاندى. ئالمۇتىدىكى ئۇيغۇر تىلى ۋە ئىملا يىغىنىغا قاتناشقان زىيالىيلار ۋە ئالىملارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تۈرمىلەرگە تاشلاندى ۋە ياكى ئۆلتۈرۈلدى. 1937 ـ يىلىدىكى بۇ تازىلاش ئۇيغۇر ئېلىدە ماخمۇت مۇھىتىنىڭ ھىندىستانغا قېچىشى ۋە ئابدۇنىياز بەگ ھەم مۇ خۇمەنىنىڭ ئىسيانىدىن كېيىن بىر ـ بىرىگە ماسلىشىپ، ھەر ئىككىلا تەرەپتە ئۇيغۇر خەلقى بۇ تازىلاشلارنىڭ ئەڭ چوڭ قۇربانىغا ئايلانغان ئىدى. ئۇيغۇرلار ئۇ ياقتا يوسىف ستالىن، بۇ ياقتا شېڭ شىسەينىڭ خالىغانچە جازالىشىدىن قۇتۇلالمىدى.

1937 ـ يىلىدىن كېيىن ئابدۇللا روزىباقىيېف، ئىسمايىل تاھىروف، ئەلىيېف، ئابدۇغوپۇر قۇربانوف قاتارلىق ئالىي رەھبەرلىك ۋەزىپىلىرىنى ئاتقۇرغان سىياسىي ئەربابلاردىن باشقا يەنە نۇر ئىسرائىلوف، ھېزىم ئىسكەندوروف، تۇردى ھەسەنوف، ئابدۇلھەي مۇھەممەدى، مۆمىن ھەمرايېف، ھەبىب زاكىرىي قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان نەچچە ئونلىغان ئەدىبلەردىن باشقا يەنە ئۇيغۇرلاردىن يېتىشىپ چىققان تۇنجى ئاتاقلىق تەرجىمان، لۇتفۇللا مۇتەللىپنىڭ تاغىسى مىجىت

مۇتەللىپوف، بۇرھان قاسىموف، ئۆمەر قاسىمى شۇنىڭدەك 20 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا تۇرپاندىن تاشكەنتكە بېرىپ ئوقۇپ، كۆزگە كۆرۈنگەن تىلشۇناس بولۇپ يېتىشىپ چىققان قادىر ھوشۇرى قاتارلىق ئۇنىۋېرسىتېت دوتسېنت ـ پروفېسسورلىرى ھەم باشقا يۈزلىگەن زىيالىيلار بىراقلا قولغا ئېلىندى. لېكىن، بۇ تازىلاش يۇقىرى قاتلام سىياسىي ۋە مەمۇرىي ئەربابلار ۋە زىيالىيلار بىلەنلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر مەكتەپلىرى ھەم نەشرىيات ئورگانلىرىنىڭ تاقىلىشىغىمۇ بېرىپ تاقاشتى. ئەينى ۋاقىتتا تاشكەنتتە خىزمەت قىلغان ئۇيغۇر زىيالىيلىرىدىن ئابدۇمەجىت روزىباقىيېف[87] ۋە خېلەم خۇدابەردىيېفلارنىڭ ئەسلىملىرىدە بايان قىلىنىشىچە، بۇ ۋاقىتتا تاشكەنت ۋە ئەندىجاندىكى ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئورگانلىرى تاقالغاندىن سىرت يەنە ئۆزبېكىستان ۋە قازاقىستاندىكى بارلىق ئۇيغۇر مەكتەپلىرى تاقالدى. ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك خەلق دۈشمەنلىرى دەپ بېكىتىلدى[88] . 1937 ـ يىلىدىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرىدىن بىرى مەرھۇم ئەخمەت ئېلىيېفنىڭ << يېڭى ھايات >> گېزىتىدىكى خاتىرىسىدە كۆرسىتىلىشىچە، 1937 ـ 1938 ـ يىللىرىدىكى تازىلاشتا تاشكەنتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۆزبەكستاندا3800 نەپەر ئۇيغۇر زىيالىيسى << ئۇيغۇر ئازادلىق تەشكىلاتى>> دېگەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى يەر ئاستى تەشكىلاتنىڭ ئەزاسى دېگەن جىنايەت بىلەن تۇتقۇن قىلىنىپ، جازالانغان، ئۇلارنىڭ كۆپى ھاياتىدىن ئايرىلغان. قازاقىستاندا 1937 ـ 1938 ـ يىللىرى ئۆلتۈرۈلگەن 1668 نەپەر ئادەمنىڭ ئىچىدە 97 نەپەر ئۇيغۇر زىيالىيسى ۋە جەمىيەت ئەربابلىرى بار.بۇ ۋاقىتلاردا ستالىننىڭ ن ك ۋ د ئورگانلىرى ۋە شېڭ شىسەينىڭ ساقچى دائىرىلىرى ئالگى تەرەپ ئۇيغۇر زىيالىيلىرىغا ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدىغان جىنايەت << پانتۇركىس>>، << تروتسكىچى>>،<< ياپوننىڭ ئىشپىيونى>>، << خەلق دۈشمىنى>>، << جاھانگىرلارنىڭ قۇيرۇقى>> ۋە باشقىلارنى ئارتتى. بىچارە ئۇيغۇر خەلقى، دىنىي ئەربابلىرى ۋە زىيالىيلىرى ھەر خىل جىنايى ناملار ۋە سىياسىي قالپاقلارنىڭ قۇربانى بولۇشتىن قۇتۇلالمىدى.

1937 ـ 1939 ـ يىللىرىدا ، تاشكەنتتە چىقىدىغان<< شەرق ھەقىقىتى>> گېزىتى ۋە ئالمۇتىدا نەشر قىلىنىدىغان <<قىزىل تاڭ جۇرنىلى>>، << قىزىل تۇغ>> گېزىتلىرى بىراقلا تاقالدى. خېلەم خۇدابەردىيېۋ سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ 1937 ـ يىلىدىكى كەڭ كۆلەملىك تازىلاش ھەرىكىتىنىڭ پۈتۈن خەلقلەرگە ئېغىر پاجىئە ئېلىپ كەلگەنلىكىنى ئەسكەرتىش بىلەن بىرگە بۇنىڭ ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن تېخىمۇ قاتتىق بولغانلىقىنى كۆرستىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ

<< ئۇيغۇرلار بۇ ئاممىۋى قىرغىن ـ تۇتقۇننىڭ زەررىچىسى ئىدى. زەررىچىسى بولغان بىلەن نوپۇسى ئاز بولغاچقا باشقا خەلقلەرگە قارىغاندا بەك زىيادە زەرەر كۆردى. نېمە ئۈچۈن دەڭ؟ بىز يۇقىرى كۆرستىپ ئۆتكەن ئۇيغۇر مەدەنىي ـئاقارتىش ئورۇنلىرىنىڭ بىرىمۇ قالماي يېپىپ تاشلاندى . ئۆزبېكستان ، قازاقستان ، قىرغىزىسلق، تۈركمەنىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدە ياشىغۇچى ئۇيغۇرلارنىڭ باللىرى ئۆزبېك، قازاق ،قىرغىز، تۈركمەن مەكتەپلىرىدە ئوقۇشقا مەجبۇر بولدى ئەمدى ئانا تىلدا ئوقۇيدىغان بىر پارچىمۇ گېزىت ۋە كىتاب قالمىدى. مىللىي مەدەنىيەت بىردىنلا گۇمران بولغىنى ئاقىۋىتىدە بولۇپمۇ ياش ئەۋلاد ئاستا ـ ئاستا ئانا تىلىدىن قاقاس بولدى. ئەدەبىي تىل بۇزۇلدى>>[89] .

ئۆزبېكستان ۋە قازاقستان تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر مەكتەپلىرىنىڭ يېپىلىپ كېتىشى ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئۈچۈن زور زەربىلەرنىڭ بىر بولۇپ ـ، بۇ ھال ئارىلىقتا 30 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە مەيدانغا كېلىپ، راۋاجلىنىش يولىغا كىرگەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى

خاراپلاشتۇرۇپلا قالماستىن بەلكى پەرغانە ۋاسدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزبېكلەرگە سىڭىشىپ كېتىشىدىكى يەنە بىر مۇھىم ئامىل بولۇپ قالدى. چۈنكى، ئۆز ئانا تىلىدا ئوقۇش مۇمكىنچىلىكىنىڭ بولماسلىقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزبېكلىشىش قەدىمىنى بېسىشقا مەجبۇر قىلدى. ئۇيغۇر مەكتەپلىرىنىڭ تاقىلىپ كېتىشى مەسلىسى ئۇيغۇر پۇقرالىرى ۋە زىيالىيلىرى ئارىسىدا كۈچلۈك ئىنكاس قوزغىغان بولۇپ، يەرلىك زىيالىيلار بۇ ئىشنىڭ ئۆزبېكىستان ۋە قىرغىزىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتىنىڭ يەرلىك دائىرىلىرى تەرىپىدىن قىلىنغان قارار دەپ ھېسابلاپ، سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنى، جۈملىدىن ستالىننى خەۋەرلەندۈرۈش ئويلىرىدا بولغان. ئەمما، ھازىرغىچە مەۋجۇت بولغان مەنبەلەردە ئۇيغۇر مەكتەپلىرى، ئۇيغۇر نەشرىيات ھەم مەدەنىي ـ مائارىپ ۋە سەنئەت ئورگانلىرىنى تاقىۋېتىش توغرىسىدا بىۋاستە موسكۋادىن كەلگەن بۇيرۇق بولغانلىقىغا ئائىت ھېچقانداق مەلۇمات ئېلان قىلىنغىنى يوق. ھەقىقەتەن، مەزكۇر بۇيرۇق بىۋاستە موسكۋادىن كەلگەنمۇ ؟ يەرلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ قارارىمۇ ؟ بۇنىسى ھازىرغىچە ئېنىق ئەمەس. خېلەم خۇدابەردىيېۋ بۇ مەسلە بويىچە 1940 ـ يىلى، 12 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى موسكۋاغا، يوسىف ستالىننىڭ نامىغا بىۋاستە خەت يازغان بولۇپ، مەزكۇر خەت ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر مەدەنىيەت ـ مائارىپى ۋە ئۇيغۇر مىللىي كىملىكىنىڭ بېشىغا چۈشكەن پاجىئەنىڭ جانلىق ئىسپاتىدۇر. چۈنكى، خەتنىڭ مۇئەللىپىنىڭ رىيالىقنى بۇرمىلاپ، ياكى قەستەن ھالدا مۇنداق خەتنى ستالىنغا ئەۋەتىشى مۇمكىن بولۇپ، ئەگەر رېئاللىق ئۇنداق بولمىسا، خەت ئاپتورىنىڭ كاللىسى كېتىشى تەبىئىي ئىدى.

خەتنىڭ مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە:

قەدىرلىك يوسۇف ۋىسسارئونوۋىچ !

تۆۋەندە ئىزاھلىغان مەسلىنىڭ مەزمۇنىنى تولۇق چۈشىنىۋېلىش ئىمكانىيىتىنى تاپالمىغاچقا سىزگە مۇراجىئەت قىلىشقا مەجبۇر بولدۇم. ئىلتىماس، ئۇقتۇرۇپ بەرسىڭىز. ئۆزلىرىگە مەلۇمكى، س س س ر دا (ئۆزبېكستان، قازاقىستان، قىرغىزىستاندا) ئۇيغۇر ئاھالىسى ئىستىقامەت قىلىدۇ. بۇ رەسپۇبلىكىلاردا باشقا رەسپۇبلىكىلارغا ئوخشاش ئانا تىلىدا (يەنى ئۇيغۇر تىلىدا) تەلىم بېرىدىغان ئون يىللىق، يەتتە يىللىق ، باشلانغۇچ مەكتەپلەر، بىر قاتار تەخنىكوملار بار ئىدى. ئۆزبېكستاننىڭ ئۇچپېدگىز ۋە دۆلەت نەشرىياتى (تاشكەنتتە) ئۇيغۇر بۆلۈملىرى ئىش ئېلىپ باراتتى. قازاقىستاندا (ئالمۇتىدا)بەدىئىي ئەدەبىيات نەشرىياتىدا ئۇيغۇر بۆلۈملىرى بار ئىدى. 1939 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كېلىپ ئاۋال قازاقىستان ۋە قىرغىزىستاندا ، كېيىن ئوزبەكستاندا بارلىق ئۇيغۇر مەكتەپلىرى يېپىلدى. ئايرىم جايلاردا (قازاقىستاندا) بىرىنچى ۋە ئىككىنچى سىنىپلارلا ساقلىنىپ قالدى، خالاس. ئۇيغۇر بالىلىرى قازاق، ئۆزبېك، قىرغىز تىللىرىدا ئوقۇيدىغان بولدى.كېيىنرەك ئۆزبەكستاننىڭ ئۇچپېدگىز ۋە دۆلەت نەشرىياتلىرىنىڭ ئۇيغۇر بۆلۈملىرى يېپىلدى. قازاقىستاننىڭ بەدىئىي ئەدەبىيات نەشرىياتىدا ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مەركىزى سۈپىتىدە ئۇيغۇر بۆلۈمى ئىش ئەلىپ باراتتى.يېقىندا بۇ بۆلۈممۇ يېپىلدى.

س س س ر ئاساسىي قانۇنىدا پۇقرالارنىڭ تەلىم ئىلىش هوقۇقى مەكتەپلەردە ئوقۇتۇش ئانا تىلىدا يۈرگۈزۈش ئارقىلىق تەمىنلىنىدۇ،دېيىلگەن. ئۇيغۇر ئاھالىسى نەمە ئۇچۇن بۇ

هوقۇقى مەھرۇم بولۇشنى چۈشىنىش قىيىن بولۇۋاتىدۇ. ئۇيغۇر ئاھالىسىنىڭ ئاساسىي قىسمى بىر بۆلەك ئىنسانلار زۇلۇم ئاستىدا ياشاۋاتقان ھازىرقى تارىخىي ۋەزىيەتتە بۇنداق تەدبىرلەرنىڭ قوللىنىلىشى توغرا بولارمىكىن؟ شۇ مۇناسىۋەت بىلەن مەزمۇنەن سوتسىيالىستىك، شەكلەن مىللىي ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ مەسىلىسى ئەمدىلىكتە قانداق بولىدۇ دېگەن مەسىلە تۇغىلىدىغۇ؟،

شۇ مۇئەممانى چۈشەندۈرۈپ بېرىشىڭىزنى سوراپ ئۆزبېكىستان ئۇچپىدگىز ئۇيغۇر بۆلۈمىنىڭ سابىق باشلىقى ،ھازىر ئارمىيە سېپىدىكى مۇئاۋىن سىياسى كوماندىر خېلەم رەھىموۋىچ خۇدابەردىيېۋ.

مېنىڭ ئادرېسىم. ئۇ س س ر، ۋېنىنسا شەھرى. پوچتا بولۇمى،پ/پ 125.

1932 ـ يىلىدىن تارتىپ ۋ ل ك س م (لېنىنچە كومسومول ئازاسى). 1940 ـ يىلى، 28 ـ دېكابىر[90].

خېلەم خۇدابەردىيېفنىڭ بۇ خېتى تاكى 1940 ـ يىلىدىن 1944 ـ يىلىنىڭ قىش كۈنلىرىگىچە جاۋابسىز قالدى. بىراق، ئۇ، قىزىل ئارمىيە سېپىدە جەڭلەرنى داۋاملاشتۇرىۋاتقاندا، 1944 ـ يىلى، قىش ئايلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى ئۇنى موسكۋاغا

چاقىرتىپ، سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن ئادەم ئەۋەتكەنلىكىنى ئۇقتۇردى. ئارقىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، قازاقىستاندىكى ئۇيغۇر مەكتەپلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەمدە تاشكەنتتە <<شەرق ھەقىقىتى >> جۇرنىلى تەسىس قىلىندى. ئەمما، بۇ ۋاقىتتا ئۆزبېكىستاندىكى ئۇيغۇر مەكتەپلىرىگە ئەسلىگە كەلمىدى. موسكۋانىڭ خۇدابەردىيېفنى چاقىرتىشى ۋە ئارقىدىن ئۇيغۇر مەكتەپلىرىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ئەمەلىيەتتە موسكۋانىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى، يەنى 1943 - يىلىنىڭ ماي ئېيىدىن كېيىن شەكىللەنگەن ئۇيغۇر ئېلىدە مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى قوزغاش ئىستراتېگىيىسىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، بۇ ھەرگىزمۇ تەسادىپىيلىق ئەمەس ئىدى خالاس. لېكىن، قانداقلا بولمىسۇن، 1937 - 1939 - يىللىرى ئارىسىدا ۋەيران قىلىنغان ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە ئۆزۈنغىچە ئەسلىگە كېلەلمىدى مەدەنىيەت جەھەتلەردىكى خارابلىق تاكى تاكى 1950 - يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىققىچە داۋاملىشىپ، شۇنىڭدىن كېيىن قايتىدىن ئەسلىگە كەلگەن ئىدى.

ئۆزبېكىستان ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ قارىشىچە، 1937 - 1940 - يىللىرى ئۆزبېكىستان تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر قېتىملىق ئۆز كىملىكىنى ئۆزگەرتىش دەۋرى بولۇپ، زور ساندىكى ئۇيغۇر ياشلىرى ئۆزبەك قىزلىرى بىلەن توي قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرى ئۇيغۇر ئەمەس، بەلكى ئۆزبېك دەپ يېزىلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە 1941 - 1945 - يىللىردىكى ئۇرۇش يىللىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپى چەتئەللىك كۆچمەن دەپ قارالغان بولغاچقا ئۇلار ئەسكەرلىككە ئېلىنمىغان ئىدى. بۇنىڭ بىلەن ئۆزبەك قىزلىرى ئارىسىدا ئۇيغۇرلار بىلەن توي قىلىش ئەھۋالى كۆپەيدى

ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە ھۆكۈمەتنىڭ 1937 - يىلدىكى سانلىق مەلۇماتىدا ئۆزبېكىستان تەۋەسدە 60 مىڭ ئۇيغۇر بارلىقى يېزىلسىمۇ، بىراق، ئۇ ۋاقىتتا پۈتۈن ئۆزبېكىستاندا 60 ساپ ئۇيغۇر

كولخوزى بولغان. ئەگەردە ھەر بىر كولخوزدا ئاز دېگەندە 2000 ئادەم بار دەپ ھېسابلىغاندىمۇ ، 60 كولخوزدا تەخمىنەن 120 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەنجان، تاشكەنت ۋە باشقا شەھەرلەردە ياشايدىغان ئاھالىلار كولخوزلارغا تەۋە ئەمەستۇر مۇنداق ھېسابلىغاندىمۇ ئەينى ۋاقىتتا ئۆزبېكىستان تەۋەسىدىكى ئۆزىنى ئۇيغۇر دەپ تىزىمغا ئالدۇرغانلارنىڭ سانىلا 60 مىڭدىن خېلىلا كۆپ بولۇپ چىقىدۇ. دېمەك، بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ چاغلاردىكى ئەمەلىي سانى خېلىلا كۆپ بولۇشى تەبىئىي.

لېكىن، 1937 ـ يىلىدىن كېيىنكى ئۆزگىرىش پەرغانە ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۆزبېكىستان ۋە قىرغىزىستان تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز كىملىكىنى ئۆزگەرتىش دولقۇنى قوزغىدى. ئەمما، قازاقىستاننىڭ شەرقىي قىسىملىرىدىكى ئۇيغۇر ئاھالىلىرى ئارىسىدا ۋە قىرغىزىستاننىڭ ئىسسىق كۆل ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا 1932 ـ 1933 ـ يىللىرىدىكى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان ئاچارچىلىق ۋە بايلارغا زەربە بېرىش ھەرىكەتلىرىدە ئۇيغۇر ئېلى'غا قېچىش دولقۇنى قوزغالدى. شۇ قېتىملىق قېچىشتا خېلى كۆپ ساندىكى ئۇيغۇرلار يەتتەسۇدىن (قازاقىستاننىڭ شەرقىي ۋە قىرغىزىستاننىڭ شىمالى تەرەپلىرى) ئىلىغا كەتكەن. شۇنىڭدەك يەنە 1932 ـ 1933 ـ يىللىرىدىكى چوڭ ئاچارچىلىقتا قازاقىستان تەۋەسىدە 27 مىڭ ئۇيغۇرنىڭ ئاچارچىلىقتىن ئۆلگەنلىكى قەيت قىلىنىدۇ. ئەمما، مۇنداق قېچىش ۋە كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ھەرىكەتلىرى پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىغىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن دېيىلگەندىمۇ گەۋدىلىك ئەمەس ئىدى. بۇ ئۆزبېكىستاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇزىغا تەسىر يەتكۈزەلمەيتتى.

ئومۇمەن، 1937 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا 1917 ـ يىلىدىكى چار رۇسىيە تۈركىستان ئۆلكىسىنىڭ سانلىق مەلۇماتىدىكى 39528 "قەشقەرلىك" نىڭ سانى ھېچقانداق كۆپىيىش

كۆرۈلمىگەن . سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ستاتىستىكىسىدىن كېيىنمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ سانى بارغانسېرى ئازلاپ ماڭغان. مەسىلەن 1926 ـ يىلى ئەنجان ئوبلاستىدا 30 مىڭ 757 نەپەر ئۇيغۇر تىزىمغا ئېلىنغان بولسا ، 1979 ـ يىلى ، 11867 نەپەر ئۇيغۇر قالغان.

ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتىدىكى 1937 ـ يىلىدىكى 61 مىڭ ئۇيغۇر 1959 ـ يىلىغا كەلگەندە 19 مىڭغا چۈشۈپ قالغان. 1979 ـ يىلىغ كەلگەندە پۈتۈن ئۆزبېكىستاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سانى ئاران 29،104 ئادەم دەپ ئېلان قىلىنغان. 1989 ـ يىلى ، 35 مىڭ دەپ ئېلان قىلىنغان.2000 ـ يىلى ، بولسا 20 مىڭغا چۈشۈپ قالغان. ئەمما ، 2009 ـ يىلى ، ئۆزبېكىستان ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى نىجات نىيازوف ئۈچۈن ئۆزبېكىستاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سانىنىڭ 60 مىڭ ئىكەنلىكىنى يازغان بولسىمۇ[91] ، بىراق بۇ رەسمىي ھۆكۈمەت ئىستاتىستىكىسى ئەمەستۇر. ئۆزبېكىستان ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزى ئەنجان شۆبىسىنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا نۆۋەتتە ئەنجان ئوبلاستى تەۋەسىدە 30 مىڭدىن ئارتۇق ئۇيغۇر ياشماقتا. تەخمىنەن 4 ـ 5 مىڭ ئۇيغۇر شەھرىخان ناھىيىسىنىڭ دولان يېزىسىغا جايلاشقان[92] .

قىرغىزىستاننىڭ جەنۇبىدىكى ، يەنى پەرغانە ۋادىسىنىڭ قىرغىزىستانغا تەۋە قىسمىدىكى ئوش ۋە جالال ـ ئاباد ۋىلايەتلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى ئەزەلدىن ئېنىق ئەمەس بولۇپ ، 2009 ـ يىلىدىكى قىرغىزىستان ھۆكۈمىتىنىڭ رەسمىي سانلىق مەلۇماتى بويىچە ئالغاندا ، ئوش ۋىلايىتى بىلەن جالال ئاباتتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سانىنى 15 مىڭ ئەتراپىدا ، ئوشتىكى ئۇيغۇرلار ئاساسلىقى قارا سۇ رايونىغا جايلاشقان بولۇپ ، قىرغىزىستان ھۆكۈمىتى ئوش ۋىلايىتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسىنىڭ 11 مىڭ ئىكەنلىكى ، ئوش شەھرىدە ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ سانىنىڭ 791 نەپەر ئىكەنلىكى ئېلان قىلىنغان[93] ، بۇلار ئاساسلىقى قاراسۇ ناھىيىسىدىكى قەشقەر قىشلاق قاتارلىق

جايلارغا ئورۇنلاشقان. قىرغىزىستاننىڭ ئوش شەھىرىدىكى مەركىزى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئەمەلىيەتتە، 1955 ـ 1962 ـ يىللاردا كوچۈپ كەلگەنلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ يەردە ئەسلىدىن بار بولغان ئۇيغۇرلار ئاللىقاچان ئۆزبەكلەر تەركىبىدە يوقىلىپ بولغان ئىدى. بۇلار بۈگۈنكى كۈنلەردە داۋاملىق تۈردە ئۆزبەكلىشىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرمەكتە.

پەرغانە ۋادىسىدىكى قەشقەرلىكلەر يەنى ئۇيغۇرلار ئىككى ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا 19 ـ ئەسىردە بۇ رايوندىكى ئاساسلىق خەلقلەرنىڭ بىرىگە ئايلانغانلىق ئەھۋالىنى يوقىتىپ، بۈگۈنكى كۈندە رايوندىكى ئەڭ ئاز نوپۇسلۇق مىللەتكە ئايلىنىپ قالدى. نۇرغۇن ئۇيغۇر يېزىلىرى، مەھەللىلىرى ، كوچىلىرى يوقالدى شۇنىڭدەك بۇ مەھەللە ، قىشلاق ۋە كوچىلاردىكى ئەسلى قەشقەرلىكلەر ـ ئۇيغۇرلار سىڭىپ، ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى بۈگۈنكى كۈندىكى پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۆزبېكلەرنىڭ تەركىبىگە سىڭىپ تۈگەپ، ئۆزبېك مىللىي كىملىكىگە ئايلاندى. شۇ ۋەجىدىن مەيلى ئوش، مەيلى ئۆزگەند ۋە ياكى ئۆزبېكىستان تەۋەسىدىكى ئەنجان ، مەرغىلان ۋە باشقا جايلاردا ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى ئەجدادلىرىنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى ئېيتىدىغان <<ئۆزبېكلەر>> ھازىرمۇ ئاز ئەمەس. ئەنە شۇ سەۋەبتىن بىر قىسىم قازاق، قىرغىز ھەم باشقا مىللەت ئالىملىرى ئارىسىدا ئەنجان ئاھالىسىنىڭ 60% ئۇيغۇر ئىكەنلىكى، ئۇلارنىڭ ستالىن دەۋرىدە ئۆزبېكلەشتۈرۈلگەن ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكىنى يازىدۇ[94].

ئوش ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئەسلى قەشقەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ قىرغىزلارنىڭ تەركىبىگە سىڭىپ كېتىش ئەھۋالى ھەققىدە مەلۇماتلار يېتەرلىك ئەمەس، بىراق سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئېتنوگرافى

س. م . ئابرومزون ئۆزىنىڭ 1955 ـ يىللىرىدىكى بۇ رايونلاردىكى تەكشۈرۈشلىرى نەتىجىسىدە جەنۇبىي قىرغىزلار تەركىبىدە ئۆزلىرىنى ئۇيغۇر دەپ ئاتىغان قەبىلىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئېنىقلاپ چىققان ئىدى[95]. ئۆزلىرىنى ئۇيغۇرلارغا تەۋە دەپ ئاتىغان گۇرۇپپا ئۈچ ـقورغان رايونىدا ۋە قارول بۇيىغا، ئاۋۇزتام ـپىلال، تېگىرمەچ، قاراغاندي، كېرىگېتاش، ئۆلىگىش، قاراقىشتاق، پۇم دېگەن جايلاردا ھەمە بۇرۇن شىپى(شببه) يېزلىرى ھەمدە لەڭگەر دەگەن جايغا تارقالغان. ئۆزلىرىنى ئۇيغۇر گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ دەپ قارىغان قىرىلاردىن كېنجىباي ئايتېمىروف ۋە رايىمبەردى ئورمونوف بۇ گۇرۇپپىنىڭ دەسلەپكى ئەجدادلىرىنىڭ بۇخارادىن كەلگەنلىكىنى بىلدۈرگەن. ئۈچ قورغاندىكى ئۇيغۇر گۇرۇپپىسى بولسا ئۇيغۇر گۇرۇپپىسىنىڭ بىر قىسمى ياشايدىغان قوش ـتېگىرمەن دەگەن جايدىن كەلگەن. بۇ ئۇيغۇر گۇرۇپپىلىرىنىڭ بىر قىسمى چارۋىچىلىق ، يەنە بىر قىسمى دەھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان بولۇپ، قارائوئول دەگەن جايدا << ئۇيغۇر ئارىق>> دەپ ئاتالغان سۇ قانىلى بار. بۇ ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنى قىرغىزلارنىڭ بۇيگا ۋە تۆلەس قەبىلىسى بىلەن تۇغقانچىلىققا ئىگە دەپ قارايدۇ شۇنىڭدەك يەنە قىرغىزلارنىڭ تېيىت قەبىلىسىنى ئۆزلىرى بىلەن ئوخشاش ئۇرۇقتىن كېلىپ چىققان دەپ قارايدۇ[96]

لېكىن، چوقان ۋەلىخانوفنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى تاغلىق دەپ ئاتالغا قەشقەرلىكلەرنىڭ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان پامىر ـئالاينىڭ ئېتەكلىرىدىكى قىسىملىرى ئارىسىدا قىرغىز قەبىلىلىرى بىلەن ئارىلىشىپ كېتىش نەتىجىسىدە قىرغىزلاشقانلارنىمۇ يوق ئەمەس دېگىلى بولمايدۇ.

1960 ـ يىللاردا پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى مەخسۇس تەكشۈرۈلگەن سوۋېت ئالىملىرى ، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئالىملىرىدىن غوجا ئەخمەت

سادۋاقوسوفنىڭ تەكشۈرۈشچە، 1960 ـ يىللاردا پەرغانە ۋادىسىدىكى ئاھالىلار ئىچىدە ئۆزبېكلىشىپ كەتكەن ھەمدە ئۆزلىرىنى ئۆزبېك دەپ ھېسابلىغان بولسىمۇ، بىراق ئەسلى كېلىپ چىقىشىنىڭ قەشقەر ئىكەنلىكىنى ئېيتقانلار كۆپرەك بولغان. ئوش ۋىلايىتى ۋە ئەنجان ۋە مەرغىلان ۋىلايىتى تەۋەسىدە كۆپلىگەن ئەسلى قەشقەرىيەدىن كۆچۈرۈپ كېلىنگەن جاي ئىسىملىرى ۋە مەھەللە ئىسىملىرى ئۇچرىغان بولۇپ، پەقەت ئەنجان ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى موسكۋا رايونى ، يەنى ھازىرقى شەھرىخان ناھىيىسىدىلا ئارتۇش، دولان، جاڭجال، قەشقەرمەلە، قەشقەرقىشلاق قاتارلىق 20 دىن ئارتۇق جاي ئىسمى تىزىمغا ئېلىنغان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئەنجان ۋىلايىتىنىڭ ئىزباسقان ناھىيىسى تەۋەسىدىكى مەدەنىيەت يېزىسىدا قەشقەرمەلە دېگەن جاي بار بولۇپ، 1960 ـ يىللىرىدا بۇ يېزىدىكى 200 دىن ئارتۇق ئۆزلىرىنى ئۆزبېك دەپ ھېسابلىغان كىشىلەرنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ 110 ـ 120 يىللار ئىلگىرى قەشقەردىن كۆچۈپ كېلىپ، بۇ يەردە قەشقەر مەھەللىسى پەيدا قىلغان. بۇ كىشىلەر 60 ـ يىللارغا كەلگەندە تىل ۋە ئۆرپ ـ ئادەت جەھەتتىن پۈتۈنلەي ئۆزبېكلىشىپ كەتكەن[97]. 1960 ـ 1970 ـ يىللىرى ئارىسىدا يەنە شەھرىخان يېزىسىدا 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۆتكەن ئاتاقلىق ئۇيغۇر كىلاسسىك شائىرى ئەلىخان موللاخۇن ئوغلى ئارازىنىڭ ئوغلى 73 ياشلىق مۆمىنجان ئەلىخانوفمۇ ياشىغان بولۇپ، شۇ ۋاقىتتا شەھرىخان يېزىسىغا ئارازىنىڭ قەبرىسىگە ئورنىتىلغان خاتىرە تاشقا ئارازىنىڭ1869 ـ يىلى، مەرغىلان ناھىيىسىنىڭ شەھرىخان يېزىسىنىڭ قەشقەر مەھەللىسىدە تۇغۇلغانلىقى، ئۇنىڭ بوۋىسىنىڭ 1930 ـ 1835 ـ يىللىرى ئارىسىدا قەشقەردىن كېلىپ، يەرلىشىپ قالغان ئۇيغۇرلاردىن ئىكەنلىكى يېزىلغان بولۇپ، ئارازىنىڭ ئوغلى مۆمىنجان ئەلىخانوف شۇ ۋاقىتتىكى شەھرىخان يېزىسىنىڭ زور كۆپچىلىك ئاھالىسىنىڭ قەشقەردىن كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەنلىكى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن[98]. بىراق بۇ ئاھالىلارنىڭ ھەممىسى 60 ـ 70 ـ يىللاردا ئاللىقاچان ئۆزبېكلىشىپ، ئۆزلىرىنى ئۆزبەك دەپ ئاتايدىغان بولغان ئىدى. غوجاخمەت

سادۋاقوسوف قاتارلىقلار يەنە ئەنجان ۋىلايىتىنىڭ بوُتاقارا يېزىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزبېكلىشىش جەريانى ئۇستىدە تەكشۇرۇش ئېلىپ بېرىپ، بۇ يېزىدىكى قەشقەردىن كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ 1939 ـ 1940 ـ يىللىرى ئارىسىدىن باشلاپ ئۆزلىرىنى ئۆزبېك دەپ ھېسابلىغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىققان[99].

1959 ـ 1960 ـ يىللىرى ئارىسىدا ئەنجان ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار ناھايىتى تارقاق ياشىغان بولۇپ، سوۋېت ئېتنوگرافلىرى شۇ ۋاقىتتا پەقەت ئەنجان ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مەزكۇر ۋىلايەتتىكى 79 كولخوزغا ھەمدە پەرغانە ۋادىسىنىڭ باشقا جايلىرىغا تارقىلىپ كەتكەنلىكىنى بېكىتكەن[100].

1950 ـ 1960 ـ يىللاردا قەشقەر كۆچمەنلىرىنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى يەنە نامەنگان شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىمۇ ياشىغان بولۇپ، بۇ ۋاقىتلاردا ئۇلار ئوخشاشلا پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئۆزبېك كىملىكىنى قوبۇل قىلىپ بولغان ھەمدە نامەنگان، ئەنجان ۋە باشقا جايلاردا ئۆزبېك تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلى ئارىلاشقان ئۆزگىچە شىۋىلىق خۇسۇسىيەتلىرى شەكىللەنگەن

سوۋېت ئۇيغۇرشۇناسى ئا.ك بورووكوۋ ئۆزىنىڭ پەرغانە ۋادىسىدىكى تەكشۇرۇشلىرى نەتىجىسىدە 1963 ـ يىلى يازغان ئىلمىي تەتقىقات ئەمگىكىدە نامەنگان ئاھالىسىنىڭ مۇھىم يادروسىنى قەشقەردىن كەلگەن كۆچمەنلەر تەشكىل قىلغانلىقى شۇنىڭدەك بۇ قەشقەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزبېكلىشىپ، ئۆزبېك تىلىنىڭ بىر شىۋىسىنى شەكىللەندۇرگەنلىكىنى يەكۇنلىگەن[101] .
ئۆزبېكىستان ئالىمى ئا.مەمەتوف بولسا، ئۆزىنىڭ 1967 ـ يىلى ئۆزبېك تىلىنىڭ ئەنجان شەھەر شىۋىسى ھەققىدىكى دىسسېرتاتسىيىسىدە، << ئەنجان شىۋىسىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئۇيغۇرلار مۇھىم رول ئوينىدى. ئۇلار ھازىرمۇ ئەنجان شەھىرىدىكى ماتارىپ، ئەسكىلىك، تاختاكۆپرۈك ،

كالننن ۋە باشقا مەھەللىلەردە ياشايدۇ، ئۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكى ئۆزبەك تىلىدا سۆزلىشىدۇ ھەمدە ئۆزلىرىنى ئۆزبېك دەپ تىزىملاتقان>> دېگەن مەلۇماتلارنى ئوتتۇرىغا قويغان[102].

قىرغىز، ئۇيغۇر ۋە ئۆزبەك تىللىرى ساھەسىدە كۆپ تەتقىقات قىلغان ئاتاقلىق سوۋېت تۈركولوگى كونستانتىن يۇداخىن 1940 ـ 1950 ـ يىللىرى ئەتراپىدا ئېلىپ بارغان تەتقىقاتلىرى نەتىجىسىدە 1950 ـ يىلى مەخسۇس ئۆزبېك تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئارىلىشىش مەسىلىسى ھەققىدە ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلىپ، پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزبېكلىشىش ھەمدە ئۆزبېك تىلىغا سىڭىپ تەسىر كۆرسىتىش ئەھۋالى ھەققىدە خۇلاسە چىقىرىدۇ ئۇ، ئاساسلىقى پەرغانىنىڭ قىرغىزىستانغا نۇۋە ئوش ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر ـئۆزبېك تىللىرى مەسىلىسى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزۈپ، << ئوش شەھىرى ئاھالىسىنىڭ تەركىبىنى خېلى بۇرۇنلا تۇرمۇش ئۆرپ ـ ئادەت ۋە تىل جەھەتتىن يەرلىك ئۆزبېك ئاھالىسى بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن قەشقەرىيىدىن كۆچۈپ كەلگەن مۇھىم قىسىم ئاھالە تەشكىل قىلىدۇ>> دەپ خۇلاسە چىقىرىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئوشتىكى ئۆزبېك تىلى شىۋىسىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئەنە شۇ كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىمۇ مۇھىم رول ئوينىغان.

سوۋېت ئالىملىرىدىن پولىۋانوۋ، رېشېتوۋ، يۇداخىن، بوروۋكوۋ، قايداروۋ، سادۋاقوسوف، ئىسمايىلوف ۋە باشقىلار پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۆزبېك تىلى شىۋىلىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەسىرى سىڭگەنلىكىنى بىردەك ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. بۇ رايونلاردىكى ئۆزبېك تىلى شىۋىلىرى تەركىبىدە ئۆزبەك تىلىنىڭ باشقا شىۋىلىرىدە كۆرۈنمەيدىغان ، ئەمما پەقەت ئۇيغۇر

تىلغىلا خاس بولغان بىر قىسىم سۆزلەر ھەم فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بارلىقى ئالىملار تەرىپىدىن ئېنىقلاپ چىقىلدى.

ئومۇمەن، پەرغانە ۋادىسىنىڭ ھەر قانداق بىر جايىدا ھازىرمۇ يەنىلا كۆپلىگەن ئۆزلىرىنى ئۆزبېك دەپ ئاتاپ يۈرگەن كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ئەسلى ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى ئېيتىدىغانلار مەۋجۇت. ئەنجان، مەرغىلان، نامەنگان ۋە ئوش قاتارلىق شەھەرلەر ھەم ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى يېزىلاردىكى بۈگۈنكى كۈنلەردىكى ئۆزبېكلەرنىڭ كېلىپ چىقىش تەركىبىنى زور ساندىكى ئەسلى قەشقەرلىك كۆچمەنلەر ـ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىگىلىگەنلىكىدە شەك يوق.

پەرغانە ۋادىسىدا ھازىر ياشاۋاتقان ، ئۆزلىرىنى ئۇيغۇر دەپ ئاتايدىغان ئاھالىلارنىڭ سانى مەيلى ئۆزبېكىستان ۋە ياكى قىرغىزىستان بولسۇن، ھەر ئىككىسىدىلا ناھايىتى ئاز. ئۆزبېكىستان تەۋەسىدىكى ئەنجان ۋىلايىتىدە يەنە ھازىرمۇ<< ئۇيغۇر>> دېگەن نام ئاستىدىكى جايلار مەۋجۇت. ئوش ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى قاراسۇ رايونىنىڭ قەشقەر قىشلاق يېزىسىدا ئۇيغۇرلار بىر قەدەر زىچ ئولتۇراقلاشقان. پەرغانە ۋادىسىدىكى بۇ قالدۇق ئۇيغۇرلار گەرچە بەزى جايلاردا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بولسىمۇ ،ئەمما ئۇلار يەنىلا ئۆز ئانا تىلىنى ئەمەس، بەلكىئۆزبېك تىلىنى ئىشلىتىدۇ. ئۆزلىرىنى ئۇيغۇر دەپ تىزىمغا ئالدۇرغان بۇ ئاھالىلارنىڭ ھەممىسى، تۇرمۇش ئۆرپ ـ ئادەت، مەدەنىيەت ۋە تىل جەھەتتىن يەنىلا پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئۆزبېكلىشىپ بولغان بولۇپ، پەقەت ئۇلارنىڭ مىللەت نامىلا ساقلىنىپ قېلىنغان. سوۋېت ئىتتىپاقى يىمىرىلىپ، بۇ جۇمھۇرىيەتلەر مۇستەقىل بولغاندىن كېيىنكى 20 يىل ئىچىدىكى ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئۆزگىرىشلىرى پەرغانە ۋادىسىدىكى بۇ قالدۇق ئىسمى بار، جىسمى يوق ئۇيغۇر ئاھالىلار21 ـ

ئەسردە خۇددى 19 ـ 20 ـ ئەسردە بېشغا كەلگەندەك ئۆزۈلمەي داۋاملاشقان سڭىش ۋە يوقاپ كېتىش ئەقدىرىگە يەنە دۇچ كېلىشى مۇقەررەر.

ئوتتۇرا ئاسيا جۇمھۇرىيەتلىرىدىكى ئۇيغۇر ئاھالىلىرىنىڭ تارىخىي مۇساپىلىرىنى شۇنى كۆرسەتتىكى، ئۇيغۇر ئاھالىلىرىنىڭ يەرلىك خەلقلەرگە سڭىپ كېتىش ھادىسىسى پەقەت ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان ۋە تاجىكىستاندا ئەڭ گەۋدىلىك بولدى. بولۇپمۇ ئۆزبېكىستان بىلەن قىرغىزىستان ھەم تاجىكىستان ئەڭ روشەن بولۇپ، بۇ خىل ھادىسە بۇ ئۈچ جۇمھۇرىيەتنىڭ پەرغانە ۋادىسىدا تېخىمۇ گەۋدىلىك بولدى. سڭىشىش ئاساسلىقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزبېكلەرگە سڭىپ، ئۆزبېك مىللىتىنىڭ پەرغانىدىكى ئاساسلىق قىسمىنى شەكىللەندۈرۈش ۋە تەشكىل قىلىش بىلەن خۇلاسىلاندى. ئۆزبېكىستان ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۈگۈنكى كۈنلەردە ئۆز تىلى، مەدەنىيىتى ۋە بەزى تۇرمۇش ئادەتلىرىنى ساقلاپ قالغان قىسمىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى تاشكەنت ۋە باشقا جايلارغا تارقىلىپ، شۇ جايلارنى مەركەز قىلغان بولۇپ، بۇلار 1955 ـ 1963 ـ يىللىرى ئارىسىدىكى كۆچۈشتە ئۇيغۇر ئېلىدىن كۆچۈپ چىقىپ، ئۆزبېكىستاندىن تاشكەنت شەھرىنى ئاساس قىلىپ، ئەنجان ۋە يەنە باشقا شەھەرلەرگە تارقالغان ئۇيغۇر ئاھالىلىرى شۇنىڭدەك يەنە سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرلىرىدە قازاقىستاندىن تاشكەنت ۋە باشقا شەھەرلەرگە بېرىپ ئوقۇپ ۋە خىزمەت قىلىپ تۇرۇپ قالغان يەتتەسۇلۇق ئۇيغۇرلاردۇر. مانا بۇ گۇرۇپپا بۈگۈنكى كۈنلەردە ئۆزبېكىستان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئاساسىي مىللىي قىياپىتىنى ساقلاپ قالغان بولۇپ، لېكىن ئۇلارنىڭ بىرىنچى ئەۋلادلىرى تۇغەپ، ئىككىنچى ئەۋلادلىرى ئۆز ئانا تىلىنى بىلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك 50 ـ 80 ـ يىللار ئارىسىدا باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە ئالىي مەكتەپ مائارىپ تەربىيىسىنى ئۆزبېك ۋە رۇس تىللىرىدا، قىسمەنلىرى باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا

مەكتەپلەرنى قازاقستاندا ئۇيغۇ تىلدا ئالغان بولۇشغا قارىماي، ئۇيغۇر تىلى پەقەت ئائىلە ئىلى ۋە ئۆزارا ئالاقە تىلى سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن. ئەمما ئۇلارنىڭ 3 ـ ئەۋلادلىرى بولسا تامامەن دېگۇدەك ئۆزبېك تىلى ۋە ياكى رۇس تىلى ئىشلىتىدىغان بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى يىمرىلىشىنىڭ ئالدى كەينىدە دۇنياغا كەلگەن يېڭى ئەۋلادلار بولسا ئاساسەن دېگۇدەك ئۆزبېك تىلدا تەربىيە ئېلىپ، ئۆزبېك جەمىيتى بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلىنىشقا قاراپ يۈزلەنگەن دېمەك، ئەمدىكى نوۋەت ئۆز ئانا تىلنى بىلمەيدىغان ۋە تىل ، ئۆرپ ـ ئادەت ۋە باشقا جەھەتلەردىن ئۆزبېكلەردىن هېچ پەرقى بولمىغان يېڭى ئەۋلادنىڭ يەنە بىر قەدەم ئۆزبەك جەمىيتىگە قوشۇلۇش ۋەيىتى شەكىللەنگەن. قىرغىزىستانغا تەۋە ئوش، ئۆزگەند، قاراسۇ، جالال ئاباد قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادلىرى بولسا، تېخمۇ شۇنداق ۋەزىيەت ئاستىدا. ئۇلار ئومۇمەن، ئۆز تىلدىن ئايرىلىپ بولغان. گەرچە، ئەنجان ۋە ئوش قاتارلىق جايلاردىكى پەرغانە ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئۆز مىللىي كىملىكنى ساقلاش ۋە راۋاجلاندۇرۇش قىزغىنلىقى بولسىمۇ، ھەتتا ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ تۈرلۈك سەنئەت گۇرۇپپىلىرى ئۆز مىللىي ناخشا ـ مۇزىكىلىرنى ئورۇنداش ئارقىلىق ئۆز سەنئىتىنى نامايەن قىلىش ھەم ئۆگىنىش پائالىيەتلىرى بولسىمۇ، بىراق بۇلارنىڭ ئۇيغۇر كىملىكنى ساقلاپ قېلىشتا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىيالماسلىقى تەبىئىي.

پەرغانە ۋادىسىدىكى يوقىلىپ كەتكەن خەلق ـ ئۇيغۇرلار (5)

نەبىجان تۇرسۇن (تارىخ پەنلىرى دوكتورى)

6 . پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك خەلققە سىڭىپ كېتىشىدىكى ئاساسىي سەۋەبلەر ۋە ئامىللار

مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر 18 ـ 19 ـ 20 ـ ئەسىردە ئىزچىل تۈردە قەشقەرىيەدىن پەرغانە ۋادىسىغا كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار پەرغانە ۋادىسىدىكى ئاساسلىق ئاھالە ئۆزبېكلەر تەركىبىگە سىڭىپ كەتتى. بۇ خىل سىڭىششى ئۇزۇن مەزگىل ئىزچىل داۋاملاشتى. ئەگەر ئۇنداق بولماي، قەشقەرلىك ئۇيغۇرلار، ئىزچىل ئۆز كىملىكىنى ساقلاپ، تەرەققى قىلغان بولسا، ۋە كېيىنكى ۋاقىتلاردا خۇددى ئۆزبېكلەرگە ئوخشاش ئۇيغۇر مىللىي كىملىكى قوغدالغان ۋە راۋاجلاندۇرۇلغان بولسا، ئۇيغۇرلار بۈگۈنكى كۈندە پەرغانە ۋادىسىدىكى ئاساسلىق ئاھالە ھەم ئېتنىك گۇرۇپپا بولۇپ قېلىشى تەبىئىي ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ سىڭىپ كېتىشىدىكى سەۋەب ۋە ئامىللارنى تۆۋەندىكى تۆت ئاساسىي نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن، بىراق مەزكۇر سەۋەب ـ ئامىللارنى تېخىمۇ ئەتراپلىق تەكشۈرۈپ، باشقا نۇقتىلارنىمۇ تېپىپ چىقىپ ، پەرەزلىرىمىز ۋە تەھلىللىرىمىزنى ھەم يەكۈنلىرىمىزنى چوڭقۇرلىتىش مۇمكىن.

1) تارىخىي ۋە ئېتنىك مۇناسىۋەت

ھازىر دۇنيادا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۋاتقان 40 ئەتراپىدىكى تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ۋە ئېتنىك تەرەققىياتى تارىخى جەريانلىرىدا زور ئورتاقلىقلار ۋە باغلىنىشلار مەۋجۇت. جۇغراپىيىلىك نۇقتىدىن ئالغاندا، ئۇيغۇر دىيارى، ئوتتۇرا ئاسىيا،جەنۇبىي

سىبىرىيە ۋە باشقا جايلار قەدىمدىن تارتىپلا تۈركىي خەلقلەر ۋە تۈركىي خەلقلەر بىلەن تۇرلۇك مۇناسىۋەتلەرگە ئىگە خەلقلەر ياشىغان زېمىنلاردۇر. بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن ئۇيغۇر ئېلىنىڭ تارىخىي ۋە ئېتنىك باغلىنىشى زىچ بولۇپ، ئېنىق بولغان تارىخىي مەنبەلەر بويىچە ئالغاندا، 5 ـ 9 ـ ئەسىرلەردىلا بۇ تۇپراقلاردا تۈركىي ـ ئۇيغۇر قەبىلىلىرى كەڭ تارقىلىپ ئورۇنلاشقان. بولۇپمۇ، تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇر ـ تۈركىي قەبىلىلىرى بىلەن پەرغانە ۋادىسى ۋە ئىسسىق كۆل بويىدىكى تۈركىي قەبىلىلەر ئارىسىدا زىچ باغلىنىشلار بولغان. قانقىل خانلىقى ، كۆك تۈركلەر دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇيغۇر ئورخۇن قالغانلىقى ھەمدە قاراخانىلار سۇلالىسىغىچە بولغان كۆپ ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا پەرغانە ۋادىسى، ئىسسىق كۆل بويلىرى ۋە تارىم ۋادىلىرى تۈركىي قەبىلىلىرىنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرى بولۇپ، بۇ تۇپراقلار ئىلگىرى كېيىن مەزكۇر خاندانلىقلارنىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈپ ئىدارە قىلىش مۇساپىلىرىنى باشتىن كەچۈرگەن ئىدى. بۇ خىل ئۇزۇن مەزگىللىك تارىخىي جەريانلاردا تۈركىي قەبىلىلەر ئارىسىدا پەقەت ئىجتىمائىي تۈزۈلمىدىكى، يەنى ئولتۇراقلاشقان شەھەر مەدەنىيىتى بىلەن چارۋىچىلىق ـ كۆچمەن ئىجتىمائىي ھايات تۈزۈلمىسىدىكى پەرقلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا ئۇلاردا ئايرىم ئېتنىك كىملىك بولمىغان ئىدى. تۈركىي قەبىلەر ئوتتۇرا ياۋرو ـ ئاسىيانىڭ قەدىمكى ۋە دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىرلىرىدە كۆپ ۋاقىت ئورتاق دۆلەتچىلىك رامكىسى ئاستىدا ، مەسىلەن ھۇن ئىمپېرىيىسى، كۆك تۈركلەر ۋە شەرقىي ھەم غەربىي تۈرك قالغانلىقى، ئۇيغۇر ئورخۇن قالغانلىقى ۋە قاراخانىلار سۇلالىسى قاتارلىق قۇدرەتلىك خاندانلىقلارنىڭ سىياسىي خەرىتىسى ئىچىدە ياشىدى. بۇ خىل رامكا 11 ـ ئەسىردە ماھمۇت كاشغەرى دەۋرىگە كەلگەندە تېخىمۇ كۈچەيگەن بولۇپ، ماھمۇت كاشغەرىينىڭ ئورتاق سىياسىي ۋە مىللىي كىملىكنىڭ ئىپادىسى بولغان «تۈرك» نۇقتىئىنەزەرىنى گەۋدىلەندۈرۈشى شۇنىڭ ئىپادىسى ئىدى. ماھمۇت كاشغەرىينىڭ چۈشەنچىسى بويىچە ئالغاندا قاراخانىلار دەۋرىدە پەغانە ۋە تارىم ھەم ئىسسىق

كۆل ۋادىسىدىكى شەھەر ۋە چارۋىچىلىق ھاياتىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ھەممىسى تۈرك خەلقى بولۇپ، ئۇلار ئارىسىدا ئېتنىك كىملىكى پەرقى ۋە ئايرىم تۈركىي مىللىي تىللىق پەرقى مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ چۈشەنچىسى بويىچە ئالغاندا ئەينى ۋاقىتتىكى 20 دىن ئارتۇق ھەر خىل تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى تۈرك خەلقى ۋە ياكى تۈرك مىللىتىدىن ئىبارەتتۇر.

تارىم، يەتتە سۇ ۋە پەرغانە ۋادىسىدا ياشىغان تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ كۆپىنچىسى 8 ـ 9 ـ ئەسىرلەردە ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر مىللىي ۋە سىياسىي كىملىكى رامكىسىغا مەنسۇپ بولۇپ، 8 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۇيغۇر قوشۇنلىرى ئىسسىق كۆل ۋە پەرغانە ۋادىلىرىغىچە يېتىپ كەلدى شۇنىڭدەك 9 ـ ئەسىردە ئۇيغۇر قاغانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسمى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغىمۇ كىرىپ يەرلەشكەن ئىدى. جۇڭگو مەنبەلىرىدە يەنە 13 ـ ئەسىردە ئىسسىق كۆل، پەرغانە ھەتتا سەمەرقەنتكە بولغان جايلاردا ياشىغان خەلقلەر ئۇيغۇر، يەنى خەنسۇچە << خۇيخۇ>> ئاتالغۇسى بىلەن ئاتىلىپ؛ ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكى بايان قىلىنغان. ئىدى.

كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردە چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ بۇ زېمىنلارنى ئىدارە قىلىشى ۋە چاغاتاي خانلىقى ھەمدە كېيىن، تۆمۈرىلەر دەۋرى ۋە سەئىدىيە خاندانلىقى دەۋرلىرىدىمۇ پەرغانە ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن تارىم ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇيغۇر دىيارىنىڭ ئېتنىك تەرەققىياتىدا قىسمەن ئۆزگىرىشلەر يۈزبېرىپ، بۇ تۇپراقلارغا موڭغۇل تىللىق قەبىلىلەر كۆچۈپ كەلىپ يەرلىشىپ، قەدەم ـ قەدەمۇ مۇسۇلمانلىشىش ۋە تۈركلىشىش ھەم ئۇيغۇرلىشىش جەريانلىرىنى باشتىن كەچۈرىشى بىلەن رايوننىڭ ئېتنىك تەركىبىگە يېڭى ئېلېمېنتلار قوشۇلغان بولسىمۇ، بىراق ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا ئۇيغۇر دىيارى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى

تۈركىي خەقلەر ئارىسىدا ئېتنىك زىددىيەت كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئايرىم ئېتنىك كىملىك چۈشەنچىلىرى مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. بولۇپمۇ، ئولتۇراق ھاياتتىكى پەرغانە ئاھالىسى بىلەن تارىم ۋادىسى ئاھالىسى ئوتتۇرىسىدا ئېتنىك كىملىك پەرق مەۋجۇت ئەمەس ئىدى.

بۇ ۋاقىتلاردا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن تاكى 17 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئېتنىك پەرقلەر تۈركىي قەبىلىلەر ۋە خەلقلەر ئارىسىدا ئەمەس، بەلكى تۈركىي خەلقلەر بىلەن پارس تىللىق خەلقلەر ۋە موڭغۇل تىللىق موڭغۇل قەبىلىلىرى ھەم جوڭغارلار ئارىسىدا ئىپادىلىنەتتى. ئۇيغۇر دىيارى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئولتۇراق ھاياتتىكى تۈركىي خەلقلىرى بىر ـ بىرى بىلەن ياشىغان شەھەر ۋە ماكانلىرى ئارقىلىق پەرقلىنەتتى. تارىم ۋادىسىدىكى شەھەرلەردە ياشىغۇچى ئاھالە بىلەن پەرغانە ۋادىسىدىكى شەھەرلەردە ياشىغۇچى ئاھالە بىر ـ بىرىنى ئايرىم مىللەت ئەمەس بەلكى ئايرىم شەھەرلەردە ۋە ماكانلاردا ياشىغۇچى سۈپىتىدە چۈشەنگەن ئىدى. مەسىلەن، قەشقەرلىق، ئەنجانلىق، سەمەرقەنتلىك، قوقانلىق ۋە باشقىلار

ئولتۇراق ھاياتتىكى تۈركىي خەلقلەر بولسا، قەبىلە تۈزۈلمىسى مەۋجۇت تۈركىي خەلقلىرىنى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ قەبىلە نامى بىلەن ئاتايتتى خالاس! ھازىرقى قازاقلار ۋە قىرغىزلار ئىچىدىمۇ نۇرغۇن قەبىلىلەر ۋە ئۇرۇغلار مەۋجۇت بولۇپ، ئۇلاردىمۇ ئورتاق قازاق ۋە ياكى قىرغىز مىللىي كىملىك چۈشەنچىسى يوق ئىدى.

ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان بىر ـبىرلىرى بىلەن ئايرىم مىللەت سۈپىتىدە ئايرىلماي كەلگەن ھەر خىل تۈركىي خەلقلەر ۋە قەبىلىلەر 20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىغا كەلگەندە ھازىرقى زامان مىللەت كاتېگورىيىسى ۋە نەزەرىيىلىرى بويىچە سۈنئىي يوسۇندا بىر ـبىرلىرىدىن ئايرىۋېتىلدى. مەزكۇر

سوئىي ئېتنىك چېگرا ئايرىمىسى نەتىجىسىدە تۈركىي خەلقلەر بۈگۈنكى كۈندىكىدەك تەخمىنەن 40قا يېقىن ئايرىم تۈركىي مىللەتكە ئايرىلدى. ئايرىم مىللىي ۋە ئايرىم مىللىي سىياسىي كىملىك تەرەققىيات يولى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن ئېتىبارەن مەيدانغا كېلىپ، ئۈزلۈكسىز راۋاجلىنىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەن بولۇپ، بۇ ئەمەلىيەتتە لېنىنىزم ۋە ستالىنىزمنىڭ مۇۋەپپەقىيىتىدىن ئىبارەتتۇر.

مەيلى، قانداق بولۇشتىن قەتئىي نەزەر بۈگۈنكى ئۇيغۇرلار بىلەن بۈگۈنكى ئۆزبېكلەرنىڭ ئۇزۇن مۇساپىلىق تارىخى ۋە ئېتنىك باغلىنىشلىق مۇناسىۋەتلىرى18 ـ ئەسىردىن ئېتىبارەن پەرغانە ۋادىسىدىغا كۆچۈپ يەرلەشكەن قەشقەرىيلىكلەر ، يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەر قەدەمدە يەرلىك خەلقلەرگە، يەنى بۈگۈنكى ئۆزبېكلەرگە سىڭىپ كېتىشىدىكى مۇھىم ئامىلدۇر. ئەگەردە بۇ خەلقلەر ئارىسىدىكى ئۇزۇن مۇساپىلىق تارىخىي ۋە ئېتنىك ئورتاقلىقلارنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسى بولمىغان بولسا، مۇنداق سىڭىشىشمۇ ئاسانغا چۈشمەيتتى.

2)تىل، دىن ۋە ئۆرپ ـ ئادەت قاتارلىق مەدەنىيەت ھادىسىسىدىكى ئورتاقلىق ۋە يېقىنلىق

18 ـ 19 ـ ئەسىردە پەرغانە ۋادىسىغا كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلار قەدەم ـقەدەم يەرلىك خەلقلەرگە، بولۇپمۇ ئۆزبېكلەرگە سىڭىپ كېتىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرىشىدىكى ئاكتىۋئال ئامىللار ئالدى بىلەن بۇ ئىككى خەلقنىڭ ئېتنىك، ئۆرپ ـ ئادەت، تۇرمۇش ئۇسۇلى، دىن، تىل جەھەتتىن ئىنتايىن يېقىن ۋە زور دەرىجىدە ئوخشاشلىقلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تىل جەھەتتىن ئالغاندا ،

رۇسىيە تۈركولوگلىرى ئۆزبېك تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ بىر گۇرۇپپىغا، يەنى تۈركىي تىللارنىڭ ئۇيغۇر ـ قارلۇق گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى، بۇ ئىككى تىلنىڭ قىسمەن فونېتىكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك تەرەپلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، سىنتاكسىس ، لۇغەت تەركىبى ھەتتا ئىپادىلەش ئۇسۇلىدىن ئىبارەت زور دەرىجىدە ئوخشاش ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن ئىدى. ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئارىسىدىكى پەرقلىق تەرەپلەرنىڭ كۆپچىيىشى 20 ـ ئەسىرگە مەنسۇپ بولۇپ، 20 ـ ئەسىردە ئۆزبېك مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ جاۋاجىلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئۆزبېك تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىگە رۇسچە ئىبارىلەر ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى كۆپلەپ كىرىپ ئۆزلەشتى.

ئۇيغۇر تىلىغا بولسا، 20 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدىن خەن تىلىنىڭ تەسىرى مەدەنىيەت ئىنقىلابى مەزگىللىرىدە مەجبۇرىي يوسۇندا، ئۇنىڭدىن كېيىن زامان ۋەزىيىتىگە لايىق ھالدا سىڭدى

لۇغەت فوندىدىكى بۇ خىل ئوخشىماسلىقلارمۇ ئىككى خەلق تىلىنىڭ پەرقلىق تەرەپلىرىنى كۆرسىتىدۇ. بىراق، 20 ـ ئەسىرنىڭ بىرىنچى چارىكىدە ، يەنى سوۋېت رۇسىيىسى ھاكىمىيىتى تېخى مۇستەھكەملەنمىگەچە بولغان ئارىلىقتا ئايرىم ئېتنىك نام ئاستىدىكى زامانىۋى تۈركىي تىللار ، جۈملىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى دەيدىغان تىلشۇناسلىق ئۇقۇملىرى تېخى شەكىللەنمىگەن ئىدى.

بۇنىڭدىن باشقا يەنە پەرغانە ۋادىسى بىلەن تارىم ۋادىسى، بولۇپمۇ قەشقەر تەۋەسىدىكى ئاھالىلارنىڭ تۇرمۇش ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلى ھەم ئىجتىمائىي تۈزۈلمىسىدە زور ئورتاقلىقلار مەۋجۇت بولۇپ ۋە ئوخشاشلىقلار مەۋجۇت بولۇپ، بۇ ئىككى تۇپراقتىكى ئاھالىلار

بىر ـ بىرىگە كەلگەندە تۇرمۇش ئۆرپ ـ ئادەت ۋە ئىجتىمائىي ھايات تۈزۈلمىسىدە غەيرىلىك ھېس قىلمىغان.

ئەلۋەتتە، بۇ زېمىندا مەنچىلىك ۋە رۇسىيە ھۆكۈمرانلىرى ئايرىم ھۆكۈمرانلىق ئورنىتىلغاندىن كېيىن ئىككى تەرەپ ھاياتىدا پەرقلىق ئالامەتلەر پەيدا بولۇشقا ۋە روشەنلىشىشكە باشلىدى قەشقەرىيىنىڭ قول ـ ھۈنەرۋەنچىلىك، دەھقانچىلىق مەدەنىيىتى پەرغانە ۋادىسىدىكى بۇ خىل مەدەنىيەت بىلەن ئورتاقلىق ۋە ئوخشاشلىقلارغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن كۆچمەن قەشقەرىيىلىكلەر يەرلىك ئاھالىلارنىڭ بۇ خىل ھايات قاتلاملىرىغا تېز ماسلىشىشى ھەمدە ئۆزلەشتى.

دىنى جەھەتتە بۇ ئىككى ۋادا ئىلگىرى ـكېيىن ئىسلاملاشتى ھەمدە ئوخشاشلا مىڭ يىلدىن ئارتۇق مۇسۇلمانلىق دەۋرىنى باشتىن كەچۈردى. بۇ يەردىكى تۈركىي قەبىلىلەرمۇ قەدەم ـقەدەم ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىش جەريانلىرىنى باشتىن كەچۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئۇلار ئوخشاشلا ئىسلام دىنىنىڭ سۈننىي مەزھىپىگە مەنسۇپ بولدى. بۇنداق بىر خىل مەزھەپتە بولۇشمۇ ئۇلارنىڭ دىنىي ئەقىدە ۋە چۈشەنچىلەر جەھەتتە بىرلىكنى ساقلىشىغا بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە 18 ـ 19 ـ ئەسىرلەردە قەشقەرىيەدىن كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئاق تاغلىقلار گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇلار پەرغانە ۋادىسىدا يەرلىك خەلقلەر بىلەن خۇددى ئۆز ۋەتىنىدىكىگە ئوخشاش ئىككى خىل مەزھەپ زىددىيىتىگە دۇچ كەلمەي ئاق تاغلىق ۋە قارا تاغلىق زىددىيىتىدىن خالى قالدى. بۇنىڭغا قوشۇلۇپ، ئۇلار يەرلىك قېرىنداش تۈركىي تىللىق ئاھالىلار بىلەن ئوخشاش دىنىي مەزھەپكە مەنسۇپ بولۇش بىلەن ئۇلار ئارىسىدا قىلچە ئايرىمچىلىقى خاھىشلىرى كۆرۈلمىدى بۇ ھالمۇ ئۇلارنىڭ يەرلىك خەلقلەر بىلەن يۇغۇرۇلۇشىدىكى مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرىگە ئايلاندى.

يەنە بىر نۇقتا شۇكى، پەرغانىلىقلار بىلەن قەشقەرىيلىك تۈركىي ئاھالىلار يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ چىراي تۇرقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئانتروپولوگىيىلىك تۈزۈلۈشلىرىمۇ ئاساسەن بىردەك بولغانلىقى ئۈچۈن چىراي-قىياپەتتىكى بۇ خىل ئوخشاشلىقلارمۇ ئۇلارنىڭ بىر-بىرىگە ئارىلىشىپ، ئۆزلىشىپ كېتىشىدىكى مۇھىم ئامىل بولۇپ قالدى. چۈنكى، ئانتروپولوگىيىلىك تۈزۈلۈش نۇقتىسىدىن ئالغاندا، پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۆزبېكلەر بىلەن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا روشەن پەرقلەر گەۋدىلىك ئەمەستۇر. مەركىزىي ئاسىيادىكى ئىككى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا چىراي-تۇرقى جەھەتتە بىلەن ئەڭ ئوخشاش ئىككى خەلق -ئۆزبېك ۋە ئۇيغۇرلار بولۇپ، بۇ خىل ئوخشاشلىق پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۆزبېكلەر بىلەن قەشقەر تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئالاھىدە گەۋدىلىكتۇر ئەلۋەتتە، ھازىرقى زامان ئۆزبېكلىرى ئارىسىدا تاجىك-ئىران تىپىنىڭ تەسىرلىرى ئۇيغۇرلارغا قارىغاندا گەۋدىلىكرەك بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئومۇمىي يۈزلۈك ئەھۋال ئەمەس. بۇنداق ئەھۋال ئۆزبېكىستاننىڭ تاجىكلار كۆپرەك ئورۇنلاشقان رايونلىرى، مەسىلەن سەمەرقەنت ۋە بۇخارا رايونلىرىدا ئالاھىدە روشەن بولسىمۇ، بىراق پەرغانە ۋادىسى، بولۇپمۇ ئەندىجان‌ۋە مەرغىلان ھەم ئوش ئەتراپلىرىدىكى ئۆزبېكلەر بىلەن تارىم ۋادىسىنىڭ قەشقەر ئەتراپىدىكى ئۇيغۇر ئاھالىلىرى چىراي تۇرقى جەھەتتىن بىر-بىرىدىن ئالاھىدە گەۋدىلىك پەرقلەرگە ئىگە ئەمەس.

يۇقىرىقىدەك كۆپ خىل ئوخشاشلىق ۋە ئورتاقلىقلار مۇھاجىر قەشقەرلىكلەرنىڭ ئۆزلىرىدىن كۆپ سانلىقنى ئىگىلىگەن يەرلىك ئاھالىلار ئارىسىدا قەدەم-قەدەم سىڭىشىپ، ئۇلار بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان . بۇ بىر خىل تەبىئىي يۇغۇرۇلۇش ياكى ئىنتېگراتسىيە ھادىسىسى ئىدى.

شۇنىڭغا ماس ھالدا يەنە بىر نۇقتىنى تەكىتلەش زۆرۈركى، 1877 ـ 1882 ـ يىللىرى ئارىسىدا ئۇيغۇر ئېلىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىن رۇسىيە تەۋەسىگە كۆچكەن تۇڭگانلار يۇقىرىدا ئېيتىلغان تۇرمۇش ئۆرپ ـ ئادەت، تىل، مەدەنىيەت ۋە باشقا جەھەتلەردىن يەرلىك ئاھالىلاردىن كۆپ پەرقلىق بولغاچقا ئۇلاردا يەرلىك ئاھالىلارغا سىڭىشىش ئەھۋالى كۆرۈلمىدى. تۇڭگانلارنىڭ پەرغانە ۋادىسىدىكى ۋە ياكى يەتتە سۇدىكى ئاھالىلارغا خۇددى پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش ئومۇمي يۈزلۈك ئاسسىملىياتسىيە بولۇپ كېتىش مەسىلىسى مەۋجۇت ئەمەس بولۇپ، 19 ـ ئەسىردە كۆچۈپ كەلگەن تۇڭگانلار ھازىرقى قىرغىزىستاننىڭ سوقۇلۇق، ئالېكساندروپكا، ئىۋانوفكا قاتارلىق ئەينى ۋاقىتتا كېلىپ ئورۇنلاشقان يېزىلىرىدا130 نەچچە يىلدىن بۇيان ئىزچىللىقنى ساقلاپ، دەسلەپكى بىر قانچە مىڭ ئادەمدىن كۆپىيىپ بۈگۈنكى كۈنلەردە60مىڭغا يەتكەن. تۇڭگانلار مەيلى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى بولسۇن، ۋە ياكى 20 ـ ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمى بولسۇن، بۇ دەۋرلەرنىڭ ھېچقايسىسىدا ئۆز كىملىكىنى ئۆزگەرتمىگەن ۋە ياكى باشقا يەرلىك خەلقلەر تەركىبىگە قوشۇلۇش يولىنى تۇتمىغان. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يەتتە سۇدىكى تۇڭگانلارنىڭ باشقا يەرلىك خەلقلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىدە ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەر بەكرەك زىچ بولغان ئىدى.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا شەنشى ـ گەنسۇ رايونلىرىدىن ئۇيغۇر ئېلىغا كېلىپ، بۇ جايلار ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈپ كەلگەن بەي ياڭخۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى بولسۇن، ۋە ياكى 1882 ـ 1883 ـ يىللىرىدا ئىلىدىن ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىكتە كۆچكەن تۇڭگان ئاھالىسى بولسۇن ۋە ياكى 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ 60 ـ يىللىرىدا ئىلى ۋادىسىدىن كۆچۈپ چىققان تۇڭگانلار بولسۇن بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ يۇقىرىدا قەيت قىلىنغان، ئېتنىك، تىل، ئۆرپ ـ ئادەت، مەدەنىيەت، ئىجتىمائىي تۇمۇش تۈزۈلمىسى ۋە باشقا بەزى تەرەپلەردىن يەرلىك ئاھالىلاردىن

پەرقلىق بولغانلىقى ئۈچۈن يەرلىك خەلقلەرگە سىڭىشىپ كېتىش مەسلىسىگە دۇچ كەلمىدى ئاسسىملياتسيە ئەھۋالى كۆرۈلدى دېگەندىمۇ، بۇ قىسمەن ئائىلىۋى خاراكتېرلىك بولۇپ ھېچقاچان ئومۇمىي ئېقىم بولمىغان ئىدى.

شۇڭا مېنىڭ قارىشىمچە، مەزكۇر تەكىتلەڭەن تەرەپلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزبېكلەرگە سىڭىشىپ كېتىشىدىكى ھەل قىلغۇچ فاكتورلار ھېسابلىنىدۇ.

3) تەبىئىي ۋە سىياسىي جۇغراپىيىلىك مۇھىت ۋە شارائىت

بۇ نۇقتىنى ئىككى خىل جۇغراپىيىلىك مۇھىتقا يەنى، تەبىئىي جۇغراپىيىلىك شارائىت ۋە مۇھىت ۋە سىياسىي جۇغراپىيىلىك شارائىتقا ئايرىش كېرەك. بىرىنچىسى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى قەشقەرىيە بىلەن پەرغانە ۋادىسىنى پامىر-ئالاينىڭ ئېگىز تاغ-داۋانلىرى ئايرىپ تۇرىدۇ. بولۇپمۇ، قىش مەزگىللىدە بۇ رايونلار قېلىن قار بىلەن قاپلىنىپ، دائىم قار بوران چىقىپ، ئىقلىمى قاتتىق سوغۇق بولىدۇ. قەشقەرىيلىكلەرنىڭ ھەر قېتىملىق قوزغىلاڭلاردىن كېيىن كۆپلەپ پەرغانىغا كۆچۈپ چىقىشى ئەينى ۋاقىتلاردا ئاسانغا چۈشمەيتتى. ئېگىز تاغلار، داۋانلار ۋە قار-بورانلارنىڭ ھۇجۇملىرىدىن ساق-سالامەت ئۆتۈپ، مىڭ بىر جاپادا پەرغانەنىڭ بوستانلىقلىرىغا يەرلىشىپ قالغان ھەمدە ئۇ يەردە نورمال تۇرمۇش شارائىتىغا ئېرىشكەن ئاھالىلارنىڭ يەنە ئائىلىلىرىنى ئېلىپ، ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىشى قىيىن ئىدى. بۇ خىل تەبىئىي جۇغراپىيىلىك مۇھىتمۇ مۇساپىرلارنىڭ ، بولۇپمۇ ئائىلىلىكلەرنىڭ قايتىدىن ئۆز يۇرتلىرىغا كۆچۈپ بېرىشىنى توسقۇنلۇق

قىلىدىغان ئامىللارنىڭ بىرىگە ئايلانغان ئىدى .

قەشقەرلىكلەرنىڭ مۇنچىلىك قوشۇنلىرىنىڭ ئۆچ ئېلىشىدىن قورقۇپ كوللېكتىپ قېچىش ھەرىكەتلىرىنىڭ قىش ۋاقىتلىرىغا توغرا كەلگەنلىرى بۇ كۆچمەنلەر ئۈچۈن ئېيتىپ تۈگەتكۈسىز ئازاپ ـ ئوقۇبەتلەرنى قالدۇرغان ئىدى. مەسىلەن، 1847 ـ يىلى، يەتتە غوجا قوزغىلىڭى باستۇرۇلغاندا يۈزبەرگەن كەڭ كۆلەملىك قېچىش 11 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرلىرىغا توغرا كەلگەن بولۇپ، بۇ قېچىشتا مىڭلىغان ئادەملەر ، بالىلار، ئاياللار، بوۋاي ـ موماي لار پامىرنىڭ ئېگىز قار بورانلىق تاغ ـ جىلغىلىرىدا قاتتىق سوغۇق ھەم قار شۇرغان ۋە ئاچارچىلىق دەستىدىن قىرلىپ كەتكەن ئىدى. بۇ كۆچۈش مەنچىلىك سۇلالىسى قەشقەرىيىنى ئىشغالىيەت ئاستىغا ئالغاندىن كېيىنكى تارىخي جەريانلاردىكى كۆچۈش ھەرىكەتلىرىنىڭ ئىچىدىكى بىر قېتىملىق ئەڭ پاجىئەلىك ۋەقە ھېسابلىناتتى. ئەنە شۇ قېتىملىق كۆچۈشتە ساق ـ سالامەت پامىر ـ ئالاي تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، پەرغانە ۋادىسىغا يېتىپ كېلەلىگەن ئادەملەرنىڭ قايتىدىن يەنە مۇنداق قىيىن كۆچۈش سەپىرىگە ئاتلىنىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە پەرغانە ۋادىسى بىلەن قەشقەر ۋادىلىرىنىڭ كىلىماتى، يەر شارائىتىنىڭ زور دەرىجىدە ئوخشاشلىقى ، ھەتتا پەرغانە ۋادىسىنىڭ ھۆل ـ يېغىن مىقدارىنىڭ قەشقەرگە قارىغاندا مولراق، يەرلىرىنىڭ بەكرەك مۇنبەت ھەم سۇ زاپىسىنىڭ كۆپرەك بولۇشتەك ئۆزگىچىلىكلىرىمۇ قەشقەرىيىنىڭ ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئۈچۈن خۇشاللىنارلىق تەرەپلەر ھېسابلىناتتى. مانا بۇلارمۇ كۆچمەن ئاھالىلارنىڭ بۇ يەرلەرگە تېز يەرلىشىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئامىللار بولۇپ، بۇمۇ كۆچمەن قەشقەرىيلىكلەرنىڭ يەرلىك ئاھالىلار بىلەن بىرلىششىغا پايدىلىق رول ئوينىدى

ئىككىنچى، سىياسىي جۇغراپىيە نۇقتىسىدىن ئالغاندا، 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا بۇ ئىككى جۇغراپىيىلىك رايون چار رۇسىيە ۋە چىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن ئايرىپ ئىدارە قىلىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا چار رۇسىيە ۋە چىڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ ، جۈملىدىن رۇسىيە بىلەن جۇڭگونىڭ ھەربىي ـ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە دىپلوماتىك مۇناسىۋەت دەۋرى باشلاندى. 1878 ـ يىلى چار رۇسىيە قوقەنت خانلىقىنى ئۆزئۆل ـ كېسەل يوقىتىپ، پۈتۈن پەرغانە ۋادىسىنى تۈركىستان گۇبېرناتورلۇقىنىڭ بىر ئوبلاستىغا ئايلاندۇرۇش بىلەن قەشقەرىيە بىلەن بولغان چېگرىلارغا چار رۇسىيە قوشۇنلىرى ئورۇنلاشتۇرۇلدى. نەتىجىدە، چىڭ ئىمپېرىيىسى بىلەن چار رۇسىيە ئوتتۇرىسىدىكى ئىككى تەرەپ ئارىسىدا چېگرىلار دەسلەپكى قەدەمدە بېكىتىلدى. چىڭ ئىمپېرىيىسى تەرەپمۇ ياقۇپ بەگ ھۆكۈمىتىنى يوقىتىپ، قەشقەرىيىنى قايتا ئىشغالىيەت ئاستىغا ئالغاندىن كېيىن، چېگرىلارغا بولغان قوغداش ھەم قامال قىلىشنى كۈچەيتتى.

1881 ـ يىلى، چار رۇسىيە ھۆكۈمىتى بىلەن مەنچىڭ ھۆكۈمىتى سانكتپېتېربۇرگدا<< ئىلى >> شەرتنامىسىنى ئىمزالاپ، 10 يىل چار رۇسىيە كونتروللۇقىدا تۇتۇپ تۇرىلىۋاتقان ئىلى ۋادىسى نۇرغۇن ئىقتىسادىي پايدا مەنپەئەتلىرى بەدىلىگە چىڭ سۇلالىسىغا قايتۇرۇپ بېرىلدى ھەمدە ئىلى تەۋەسىدە چىڭ سۇلالىسى بىلەن چار رۇسىيىنىڭ چېگرىلىرىنى ئايرىپ چىقىلدى. بۇنىڭ بىلەن شىمالدىكى ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمدە رۇسىيە تەۋەسىگە كۆچۈپ كېتىش ھەرىكىتى يۈز بېرىش بىلەن بۇ كۆچمەن ئۇيغۇرلار چار رۇسىيە پۇقرالىرىغا ئايلاندى. بۇ مەزگىلدىكى چار رۇسىيىنىڭ مەركىزىي ئاسىيا سىياستى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىل دۆلەتچىلىك يولىغا مېڭىشىغا يول قويماسلىق ھەم ئۇنى قوللىماسلىق ، ئۇنىڭ ئەكسىچە ئۇيغۇر ئېلىنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا قالدۇرۇپ، پەقەت ئىقتىسادىي مەنپەئەتلەرگە ئېرىشىشتىن ئىبارەت ئىدى.

پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار بۇرۇن قوقەنت خانلىقىغا تەۋە بولغان بولسا، مانا ئەمدى چار رۇسىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ئۇنىڭ پۇقرالىرىغا ئايلاندى. بۇ خىل يېڭى مۇناسىۋەت پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر قەدەم بۇ جايلارغا سىڭىپ كېتىشىدىكى خەلقئارا مۇناسىۋەت ئارقا كۆرۈنۈشىنى تەشكىل قىلدى.

ئىچكى سىياسىي جۇغراپىيە نۇقتىسىدىن ئالغاندا، چار رۇسىيىنىڭ ئاغدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ تىكلىنىشى ھەم 20 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېتنىك كىملىكلەر ئايرىلىپ، جۇمھۇرىيەتلەر قۇرۇلغاندا، پەرغانە ۋادىسى ئۈچ جۇمھۇرىيەتكە ئايرىپ بېرىلىپ، بىر پۈتۈن كۆچمەن ئۇيغۇرلار يەنە ئۈچ سىياسىي جۇغراپىيىلىك بوشلۇققا پارچىلاندى.

ئۇيغۇرلار كۆپ سانلىقنى ئىگىلىگەن پەرغانەنىڭ ئۆزبېكىستان قىسمىنىڭ قەشقەر بىلەن(شىنجاڭ بىلەن بولغان) چېگرا رايونلىرى قىرغىزىستانغا ئايرىپ بېرىلىش بىلەن پەرغانىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قەشقەرىيە بىلەن بولغان بىۋاستە باغلىنىشمۇ ئۈزۈلۈپ تاشلىنىپ، بۇۋۇنقى بىۋاستە باغلىنىشلىق مۇناسىۋەت ئاخىرلاشتى.

كۆچمەن ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ بۇ زېمىنگە كۆچۈپ كېلىپ ماكانلىششى تارىخىي جەريانىدا باشتا قوقەنت خانلىقى، ئارقىدىن چار رۇسىيە ئىمپېرىيىسى ، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن سوۋېت رۇسىيىسىنىڭ تۈركىستان ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتى ، يەنە ئارقىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا مىللىي جۇمھۇرىيەتلىرىدىن ئىبارەت تۈرلۈك ھاكىمىيەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا بولدى پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇنداق تۈرلۈك سىياسىي كۈچلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇشى ھەمدە ئەڭ ئاخىرىدا ئۇلار ياشىغان جايلارنىڭ ئۈچ سىياسىي جۇغراپىيىگە پارچىلىنىشى ئۇلارنىڭ

پارچىلىنىشى، بىر يەرگە توپلىشىپ ياشاپ، شۇ جايدىكى ئاساسلىق ئېتنىك توپلۇققا ئايلىنىش مۇمكىنچىكىنى ئازلاتتى.

ئۇيغۇر مۇھاجىرلىرى دۇچ كەلگەن مۇنداق تەبىئىي ۋە سىياسىي جۇغراپىيىلىك شارائىت ئۇلارنىڭ يەرلىك خەلقلەرگە ، مۇھىمى دەھقان، ئولتۇراق ھاياتتىكى ئۆزبېكلەر جەمىيىتىگە سىڭىشىپ كېتىشىدىكى ئامىلدۇر.

4) ئېتنىك سىياسىي ئىستراتېگىيە .

ئۇيغۇر كۆچمەنلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مىللىي كىملىكىنى سىياسىي تۈس ئالغان سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۆزگەرتىشنى تاللىشى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا قوقەنت خانلىقى چار رۇسىيە تەرىپىدىن ئىگىلىنىپ، پەرغانىدا چار رۇسىيە ھۆكۈمرانلىقى تىكلەنگەندە بىرىنچى قېتىم باشلاندى چىڭ سۇلالىسى بىلەن چار رۇسىيىنىڭ بۇ ۋاقىتتا بىر قاتار دىپلوماتىك ئالاقىلاردا بولۇشى پەرغانىدىكى قەشقەرلىكلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ رۇسىيە تەۋەلىكى بېكىتىپ، بۇرۇنقى قەشقەرلىك پەرقىنى تاشلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. چۈنكى، چىڭ ئىمپېرىيىسى ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنى يوقىتىپ، پۈتۈن قەشقەرىيىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، چار رۇسىيە ھۆكۈمىتىدىن كۆپ قېتىم بەي ياڭخۇ، بەگ قۇلىبەگ قاتارلىقلارنى ۋە باشقا قاچقۇنلارنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى.

چىڭ ئىمپېرىيىسى تەرەپنىڭ قەشقەردىن قاچقانلارنى رۇسىيە تەرەپتىن تەلەپ قىلىشى پەقەت

پەرغانىغا يېڭىدىن قېچىپ كەلگەن ئاھالىلارنىلا ئەمەس، بەلكى بۇرۇندىلا چىڭ ئىمپېرىيىسىگە قارشى قوزغىلاڭلارغا قاتنىشىپ، پەرغانىغا قېچىپ كېلىپ يەرلىشىپ قالغان قەشقەرلىكلەرنىمۇ ئەندىشىگە سالدى. گەرچە چار رۇسىيە ھۆكۈمىتى قاچاقلارنى قايتۇرۇپ بېرىشنى رەت قىلغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ يەردىكى مۇسۇلمانلار، جۈملىدىن قەشقەرلىك ئاھالىلارنىڭ يېڭىدىن ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئورناتقان چار رۇسىيە ھۆكۈمىتىگە بولغان ئىشەنچىسى تېخى شەكىللەنمىگەن ئىدى.

چۈنكى، زو زوڭتاڭ قەشقەرىيىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، چار رۇسىيە بىلەن چىڭ ئىمپېرىيىسى ئارىسىدا پامىر رايونىدىكى بىر قىسىم زېمىنلەرنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسى جىددىي تالاش ـ تارتىشلارنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولۇپ، 1881 ـ يىلى، ئىككى تەرەپ ئارىسىدا <<ئىلى شەرتنامىسى>> تۈزۈلۈپ، چار رۇسىيە ئىلىنى چىڭ ئىمپېرىيىسىگە قايتۇرۇپ بەردى. پامىر رايونىدىكى چېگرا پاسىلى ھەققىدىكى تالاش ـ تارتىشلار نەتىجىسىدە چىڭ ئىمپېرىيىسىمۇ ئۆز مەيدانىدا چىڭ تۇرغانلىقى ئۈچۈن چار رۇسىيە ھۆكۈمىتى بىر مەزگىل ياقۇپ بەگنىڭ ئوغلى بەك قۇلبەككە ياردەم بېرىپ، ئۇنىڭ ئادەملىرىنى قوراللاندۇرۇپ، چىڭ ئىمپېرىيىسىگە قارشى سالماقچى بولدى. ھەتتا قەشقەرىيە ئاھالىلىرى ئارىسىدا ھاكىمخان تۆرە ۋە بەك قۇلبەك قاتارلىقلارنىڭ قايتا قوشۇن تارتىپ كېلىپ مەنچىڭ قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلىدىغانلىقى خەۋىرى تارقالدى.

بىراق، چار رۇسىيە ھۆكۈمىتى بىلەن چىڭ ئىمپەرىيىسى1884 ـ يىلى، يېڭى مەرغىلان شەھرىدە << قەشقەر كېلىشىمى>>نى ئىمزالاپ، تەڭرى تاغلىرىدىكى بەدەل ئارتىش تاكى پامىردىكى ئۇزبېل ئېغىزىغىچە بولغان جايلاردىكى چېگرىلارنى ئايرىپ چىقتى. رۇسىيە پامىرنىڭ غەربىي

جەنۇبىنى، چىڭ ئىمپەرىيىسى جەنۇبى قىسمىلىرىنى ئىگىلەيدىغان بولدى[103]. لېكىن، 1891 ـ يىلىغا كەلگەندە چىڭ ئىمپېرىيىسى بىلەن ئۇلۇغ بېرىتانىيە ئارىسىدا پامىرنىڭ بىر قىسىم چېگرىسى ئېنىق بولمىغان رايونلىرى ئايرىش مەسىلىسىدە سۆھبەت بولغاندىن كېيىن، چار رۇسىيە پامىرنىڭ شەرقىغىچە، يەنى، سېرىق قول رايونىغىچە بولغان بىر قىسىم جايلارغا قوشۇن كىرگۈزگەندىن كېيىن ئىككى دۆلەت چېگرا مەسىلىسى يەنە جىددىيلەشتى. چىڭ ئىمپېرىيىسى ئۆز مەيدانىدا چىڭ تۇرۇپ بۇ جايلارنىڭ ئۆز زېمىنى ئىكەنلىكى بىلەن ئۇنى قوغدايدىغانلىقىنى بىلدۈردى . مانا مۇشۇ بىر قاتار ۋەقەلەرنى چۆرىدىگەن ھالدا رۇسىيە تەرەپ بەك قۇلبەك قاتارلىقلارغا ياردەم كۆرسىتىپ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش سىياستى يۈرگۈزگەن ئىدى. ئەمما، ئۇزۇن ئۆتمەي، 1892 ـ ۋە 1893 ـ يىللىرى ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى سۆھبەتلەردىن كېيىن، چىڭ ئىمپېرىيىسى قاتتىق مەيدانىنى بوشاتتى. رۇسىيە بولسا بەك قۇلبەكنىڭ ھەرىكەتلىرىنىمۇ چەكلەپ قويدى.

مانا بۇ بىر قاتار سەۋەبلەرمۇ پەرغانىدىكى قەشقەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ چىڭ ئىمپەرىيىسى تەۋەسىدىكى قەشقەرىيەدىن كۆچۈپ كەلگەن كىملىكىنى يوشۇرۇش خاھىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولۇشى ئېھتىماللىقى يېقىن. ئەنە شۇنىڭ سەۋەبىدىن 1897 ـ يىلىدىكى پەرغانىدىكى قەشقەرلىكلەرنىڭ سانى بىراقلا ئازلاپ كەتكەن.

قەشقەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ چار رۇسىيە دەۋرىدە ئۆز كىملىكىنى ئۆزگەرتىش ۋە يوشۇرۇشقا يەنە 1898 ـ يىلى قەشقەرلىك ئۇيغۇرلاردىن مەدەلىخان خەلىفە باشلامچىلىقىدا ئەنجان قوزغىلىڭى يۈز بەرگەنلىكىمۇ بىر سەۋەب بولغان بولۇشى مۇمكىن. قوقان خانلىقى بويسۇندۇرۇلۇپ، 22 يىل ئۆتكەندىن كېيىن پەرغانە ۋادىسىدا چار رۇسىيىگە قارشى كۆتۈرۈلگەن كەڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭنىڭ

بېشىدا قەشقەرىيىلىكلەردىن مۇھەممەد ئەلى خەلىفە(ئىشان مەدەلى خەلىفە) تۇرغان ئىدى. بۇ قوزغىلاڭ 1898 ـ يىلى، ماي ئەيىدا ئەندىجان يېنىدىكى ئەسلى كېلىپ چىقىشى قەشقەرلىك كۆپرەك بولغان مىڭ تۆپە دېگەن جايدا پارتلاپ، نامەنگان ۋە ئەندىجان قاتارلىق جايلارغىچە كېڭەيگەن ئىدى. بۇ قوزغىلاڭ ئاخىرىدا رۇس ئارمىيىسى تەرىدىن باستۇرۇلۇپ، مەدەلىخان باشلىق 17 ئادەم قولغا چۈشۈپ چار رۇسيە ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن دارغا ئېسىلغان. ئەنە شۇنىڭدىن كېيىن چار رۇسيە دائىرىلىرى پەرغانىدىكى قەشقەرلىكلەرگە قاراتقان كونتروللۇق ۋە نازارەتنى كۈچەيتكەن .

پەرغانە ۋادىسىدىكى قەشقەرلىك ئۇيغۇرلار ئىككىنچى قېتىم كەڭ كۆلەمدە ئۆزكىملىكىنى ئۆزگەرتىش ۋە ياكى مەجبۇرىي يوسۇندا باشقا خەلقلەرگە تىزىملىتىش، ئوتتۇرا ئاسىيادا سوۋېت ھاكىمىيىتى تىكلىنىپ، ئېتنىك كىملىكلەر ئايرىلىپ، مىللىي ئاپتونومىيە يولغا قويۇلغاندا يۈز بەردى. پۈتۈن تۈركىستاندا 1924 ـ يىلدىن كېيىن ئىككى ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەت ۋە ئىككى ئاپتونوم جۇمھۇرىيەت ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلدى. پەرغانە ئۈچ مەمۇرىي جەھەتتىن ئايرىلدى. سوۋەت ھۆكۈمىتى پانتۈركىزمغا، ئىسلامىي ئىدىيىگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ئەنە شۇنداق ئايرىم ئېتنىك كىملىك، ۋە مىللەت ئېڭىنى تەرەققى قىلدۇرۇش پروگراممىسىنى يولغا قويغان بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان يەرلىك ئاھالە سارتلار، ئۆزبېك نامى ئاستىغا يىغىلىپ، ئۆزبېك مىللىتى شەكىللەندۈرىلدى. ئۆزبېكلەر جۇمھۇرىيەتنىڭ ئىگىسى سۈپىتىدە ئېتراپ قىلىندى . بۇنىڭ نەتىجىسىدە زور ساندىكى قەشقەرلىكلەرمۇ ئۆزلىرىنى ئۆزبېك تەرەپكە قوشتى، چۈنكى، ئۇنىڭ ئالدىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن ئۆزبېكلەرنىڭ پەرقى پەقەت قەشقەرلىك ۋە ياكى ئاخۇن دېگەندىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ ئىككى خەلق پەقەت يەرلىرى بىلەن پەرقلىنەتتى

سوۋېت ھۆكۈمىتى پۈتۈن تۈركىستان تەۋەسىدىكى ئايرىم-ئايرىم ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتى، خارازىم خەلق جۇمھۇرىيىتى ۋە تۈركىستان ئاپتونوم جۇمھۇرىيەتلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، بۇلارنى موسكۋانىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشىدا تۇتۇش ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيادا مەۋجۇت بولۇۋاتقان ئورتاق تۈرك دۆلىتى قۇرۇش ئىدىيىلىرىنى يوقىتىش ئۈچۈن بۇ زېمىندا بۇ يەرلەردىكى خەلقلەرنى ئايرىم مىللەتلەرگە پارچىلاپ ھەم ئۇلارغا ئايرىم مىللىي جۇمھۇرىيەت قۇرۇپ بېرىش سىياسىتى قوللىنىپ، مەزكۇر زېمىنلاردا ئالدى بىلەن ئۆزبېكىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى ۋە تۈركمەنىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى قۇرۇپ چىقتى. ئۆزبېكىستان تەۋەسىدە تاجىكىستان ئاتونوم جۇمھۇرىيىتى ، رۇسىيە سوتسىيالىستىك فېدېراتىپ جۇمھۇرىيىتى تەركىبىدە قازاقىستان ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتى ۋە قارا قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى قۇرۇلدى. بىراق، ئابدۇللا روزىباقىيېۋ باشلىق ئۇيغۇرلارنىڭمۇ باشقا خەلقلەرگە ئوخشاش ئاپتونومىيىگە ئېرىشىش ئارزۇسى چەكلىمىگە ئۇچرىغان بولۇپ، ئۇلارغا مۇنداق سالاھىيەت بېرىلمىدى. بۇ ئەھۋالمۇ پەرغانە ۋادىسىدىكى كۆپلىگەن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۆزلىرىنىڭ ئېتنىك كىملىكىنى ئۆزبېككە بېكىتىش تاللىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بىر ئامىلغا ئايلاندى. چۈنكى، قەشقەرلىك ۋە تارانچىلار دەپ ئاتالغان ئىككى گۇرۇپپا ئۇيغۇر رەھبەرلىرى ۋە ۋەكىللىرى تۇنجى قېتىم1921 - يىلى، تاشكەنتكە جەم بولۇپ، قۇرۇلتاي چاقىرىپ، ئۇيغۇر نامىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن ھەمدە بۇ ئىككى گۇرۇپپىنىڭ ئورتاق ئېتنىك نامى قىلىپ بېكىتىش بىلەن بىرگە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كەلگۈسى سىياسىي تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغان سىياسىي پلاتفورما بەلگىلەپ،3 - ئىنتېرناتسىيونالغا ئۆز ۋەكىللىرىنى ئەۋەتكەن ئىدى. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى، 1919 - يىلى، رۇسىيە بولشېۋىكلىرىنىڭ كوممۇنىزم ئىنقىلابىنى پۈتۈن شەرققە كېڭەيتىش شۇئارى بويىچە3 - ئىنتېرناتسىيونال ئۇيغۇر ئېلىدە مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابى قوزغاشنى قارار قىلغان شۇنىڭدەك يەنە رۇسىيە بولشېۋىكلار پارتىيىسىنىڭ مەركىزىي كومىتېتى تۈركىستان بيۇروسىنىڭ رەئىسى لاتىش مىللىتىدىن كېلىپ

چىققان ئېرنىست يان رۇدزۇتاك قەشقەرىيە ۋە جۇنغارىيىدە مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى قوزغاش ھەمدە شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدا قەشقەرىيە جۇمھۇرىيىتى ۋە شىمالىدا جۇڭغارىيە جۇمھۇرىيىتىدىن ئىبارەت ئىككى جۇمھۇرىيەت قۇرۇش پروگراممىسى تەشەببۇس قىلغان ئىدى[104]. 1921 ـ يىلى، 4 ـ ئىيۇن كۈنى لېنىن رەھبەرلىكىدىكى رۇسىيە بولشېۋىكلار پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى بۇ مەسىلىنى مۇزاكىرە قىلىپ، مۇنداق ئىككى جۇمھۇرىيەت قۇرۇش پروگراممىسىنى بىكار قىلغان شۇنىڭدەك ئارقىدىنلا ئىنقىلابى ئۇيغۇر ئىتتىپاقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنى <<قوشچىلار ئىتتىپاقى>>غا قېتىۋەتكەن ھەمدە تۈركىستان كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىدا ئۇيغۇر كوممۇنىستلىرى سېكسىيىسى قۇرۇپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ پائالىيەتلىرىگە رەھبەرلىك قىلغان ئىدى. ئەنە شۇنىڭدىن كېيىن، ئابدۇللا روزىباقىيېۋ قاتارلىق ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ئۇيغۇر دىيارىدا ياڭ زېڭشىنىنىڭ مىلتارىست ھاكىمىيىتىنى يوقىتىپ، سوتسىيالىستىك<<ئۇيغۇرىستان جۇمھۇرىيىتى>> قۇرۇش ئارزۇسى يوققا چىقىرىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا سوۋېت رۇسىيىسى تەركىبىدە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا ئاپتونومىيە ھوقۇقى ئېلىش ئارزۇلىرى پەيدا بولغان ئىدى. بىراق، 1924 ـ يىلى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلارنىڭ بۇ ئارزۇلىرى ئەمەلگە ئاشمىدى. ئۇيغۇرلار بىلەن تۇڭگانلار سوۋېت ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەرلىك خەلقى ئەمەس، بەلكى كۆچمەن سۈپىتىدە بېكىتىلدى . بۇ سىياسىي ئارقا كۆرۈنۈشمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ دەسلەپكى چاغلاردىلا ئۆز كىملىكىنى ئۆزگەرتىشىدىكى ئامىللارغا ئايلاندى.

سوۋېت ھۆكۈمىتى يەنە ئۇيغۇرلارغا ئاپتونومىيە ھوقۇقى بەرمەسلىك ئۈچۈن ئۇلارنى ئۆزبېكلەرگە قوشۇۋېتىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ نوپۇس تەركىبىنى ئازلىتىش ئۇسۇلىنىمۇ قوللاندى.

يەنە بىر مۇھىم نۇقتا شۇكى، دەسلەپكى چاغلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئىچىدىكى ئۇيغۇر مىللىي

كىملىكى ئىدىيىسىمۇ تېخى كۈچلۈك بولمىغان ئىدى. 1921 ـ يىلىدىكى تاشكەنت قۇرۇلتىيىنىڭ قارارى بويىچە پەرغانە ۋادىسى ۋە يەتتەسۇدىكى پۈتۈن قەشقەرلىكلەر ۋە تارانچىلار بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىگە مەنسۇپ دېگەن ئىدىيە قارارلاشتۇرۇلۇپ، ئۇيغۇر نامى بۇ ئىككى گورۇپپىنىڭ ئورتاق ئېتىنىڭ نامى سۈپىتىدە بېكىتىلگەن ھەم تەرغىپ قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئىككى گورۇپپىنىڭ زىيالىيلىرى ۋە ئاۋامىلىرى ئارىسىدا مەزكۇر ئىدىيىنى قوبۇل قىلمايدىغانلارمۇ كۆرۈلدى . بىر قىسىم قەشقەرلىكلەر ئۆزلىرىنى تارانچىلاردىن ئايرىم مىللەت، ئۇنىڭ ئەكسىچە يەنە بىر قىسىم تارانچىلار ئۆزلىرىنى قەشقەرلىكلەردىن ئايرىم مىللەت دەپ ھېسابلاپ، مەزكۇر ئىدىيىنى تەرغىپ قىلدى. ئەسلى قەشقەردىن پەرغانە ۋادىسىغا كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلارنىڭ زىيالىيلىرى قاتلىمىنىڭ بىر قىسىم ۋەكىللىرى قادىر ھاجىنى يادرو قىلىپ، ئابدۇللا روزىباقىيېۋ باشچىلىقىدىكى ئىلى ۋادىسىدىن يەتتەسۇغا كۆچۈپ چىققان تارانچى (ئىلى ئۇيغۇرلىرى) ئۇيغۇرلىرىنىڭ زىيالىيلىرى بىلەن تاكى 1930 ـ يىللارغىچە تارانچى ـقەشقەرلىك كۆرۈشىنى داۋاملاشتۇردى . قادىر ھاجى باشچىلىقىدىكى قەشقەرلىكلەر ئۆزلىرىنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى ئېتراپ قىلسىمۇ، لېكىن <<تارانچىلار ئۇيغۇر ئەمەس، ھەتتا ئۇلار تۈركىي خەلق ئەمەس، ئۇلار موڭغۇل نەسلىدىن كېلىپ چىققان>>(105) دېگەن كۆز قاراشنى قانات يايدۇرۇش بىلەن بىرگە يەنە<< تارانچىلار ئۆزلىرىنى ئۇيغۇر ھېسابلاپ بارلىق جايلاردىكى ئالىي ئوقۇش ئورۇنلىرىغا كىرىۋالدى. ئوقۇشنى تۈگىتىپ خىزمەتلەرگە جايلىشىۋېلىشقا باشلاپتۇ. دېمەك، بىز ئۇيغۇرلارنىڭ ئورۇنلىرىنى ھەم ئالىي مەكتەپلەردە ، ھەم خىزمەت جايلىرىدا شۇلار ئېلىۋاپتۇ، ھەقىقىي ئۇيغۇر چەتتە قالدى>>(106) دېگەن پىكىرلەرنى تارقاتقان. قادىر باشچىلىقىدىكى بۇ بىر قىسىم زىيالىيلار يەنە ئىلى شىۋىسىنى ئاساس قىلغان ئەدەبىي تىل شەكىللەندۈرۈشكىمۇ قارشى چىققان بولۇپ، ئابدۇللا روزىباقىيېۋ ۋە باشقىلار بۇ خىل ئىدىيىگە قاتتىق قارشى تۇرۇپ، بۇ ئىككى گورۇپپىنىڭ بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىككى يەرلىك تارمىقى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما قادىر باشلىق

گۇرۇپپا < قۇتۇلۇش>> گېزىتىنى نەشر قىلىپ، مەزكۇر گېزىتنىڭ تىلىنى قەشقەر شىۋىسىنى ئاساس قىلىپ، ئابدۇللا روزىباقىيېۋ قاتارلىقلار مەسئۇل بولۇپ چىقارغان ئىلى شىۋىسى ئاساس قىلىنغان << كەمبەغەللەر ئاۋازى>> گېزىتى بىلەن رىقابەتكە چۈشتى. مەزكۇر ئىككى خىل ئىدىيىنى يورۇتىدىغان ھەمدە ئۆز كۆز قاراشلىرىنى دەلىللەيدىغان ماقالىلار بۇ ئىككى گېزىتتە ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئېلان قىلىنىپ تۇردى. <<كەمغەبەللەر ئاۋازى>> ئابدۇللا روزىباقىيېفنىڭ ئىدىيىسىنى، <<قۇتۇلۇش>> گېزىتى قادىر ھاجىچىلارنىڭ ئىدىيىسىنى ياقلىدى.

ئەينى ۋاقىتتىكى ۋەقەلەرنىڭ شاھىدلىرىدىن بىرى، 1935 ـ 1937 ـ يىللىرى موسكۋا تەرىپىدىن شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىگە ئەۋەتىلگەن خادىملارنىڭ بىرى مەنسۇر ئەپەندى ئۆز ئەسلىمىسىدە تارانچى ـ قەشقەرلىك كۈرىشىنى ئەسلەپ << بۇ، 1920 ـ يىللاردا تاشكەنتتە ستۇدېنتلار ، ھەتتا ئايرىم ئاۋام ـ پۇقرالار ئىچىدە ئەۋجى ئالدى. تالاش ـ تارتىشلار، تىللاش ـ ھاقارەتلەشلەر، كوچىلاردا مۇشتلىشىش، كالتەكلىشىشكە ئوخشاش توقۇنۇشلار دەرىجىسىگە يەتتى>دەپ يازىدۇ (107).

قادىر ھاجى يەنە دەسلەپكى ۋاقىتلاردا، يەنى ئۇيغۇر نامى بېكىتىلگەن چاغلاردا<< ئۇيغۇر دېگەن مىللەت يوق، قەشقەرلىك ، تارانچى دېگەن ئىككى خىل مىللەت بار. تارىختا ئۆتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى قەشقەرلىك، تارانچىلارنىڭ ئاتا ـبوۋىلىرى ئىكەنلىكى نامەلۇم>>(108) دەيدىغان ئىدىيىنى تەرغىپ قىلىپ، پەرغانە ۋە يەتتەسۇدىكى ئەسلى ئۇيغۇر ئېلىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىن كۆچۈپ چىققان ئىككى گۇرۇپپىنىڭ ، يەنى قەشقەرلىكلەر بىلەن تارانچىلارنىڭ مەزكۇر رايون خاراكتېرلىك نامىلىرىنى تاشلاپ بىر ئورتاق ئۇيغۇر نامى ئاستىغا يىغىلىش ۋە بۇ نامنى ئورتاق ئىشلىتىش ئىدىيىلىرىگە قارشى چىققان ئىدى.

ئۇنىڭ ئەكسىچە ئابدۇللا روزىباقىيېۋ بولسا بۇنىڭغا قارشى چىقىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ ئالتىشەھەر ئۇيغۇرلىرى بىلەن ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا سوغۇقچىلىق سالماق مۇمكىن، ئەمما ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنى ئىككى تۈرلۈك مىللەتكە ئايرىۋەتمەك مۇمكىن ئەمەس>>، << ئالتىشەھەرلىك>>، <<قەشقەرلىك>>، <<تارانچى >> دېگەن ئايرىم مىللەتلەر يوق، بەلكى ئۇيغۇر دېگەن بىرلا مىللەت بار، ھەممىگە ئومۇمى بولغان <<ئۇيغۇر تىلى>> دېگەن بىرلا تىل بار(109).

ئەمما، 1926 ـ يىلدىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تۇنجى قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشىگە قارىغاندا، يەتتەسۇدىكى مۇتلەق كۆپ قىسىم ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئېتنىك كىملىكىنى تارانچى دەپ تىزىمغا ئالغۇزغان بولۇپ، ئۇيغۇر ئېتنىك كىملىكىنى تاللىغانلار تارانچى نامىنى تاللىغانلاردىن ئاز بولغان ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئۆزبېكىستاندا ئۆزىنى ئۇيغۇر دەپ بېكىتكەنلەر قەشقەرلىك دەپ بېكىتكەندىن كۆپ بولۇپ، بۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇر نامىنى تاللىغانلارنىڭ مۇتلەق زور قىسمى ئۆزبېكىستانغا جايلاشقان.

كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇر نامىنى ئۆزلىرىنىڭ مىللىي كىملىكى سۈپىتىدە ئېتىراپ قىلىش تارانچىلارغا قارىغاندا قەشقەرلىكلەر ئارىسىدا كۈچلۈك بولغان لېكىن ، قەشقەرلىك ئايرىم تارانچى ئايرىم مىللەت دەيدىغان خاھىش ۋە تالاش ـتارتىش تاكى 1930 ـ يىللىرىغىچە داۋاملاشقان بولۇپ، 1930 ـ يىلى ئالمۇتىدا ئۆتكۈزۈلگەن ئۇيغۇر تىلى ۋە ئىملا يىغىنىدا تارانچى ۋە قەشقەرلىكلەرنىڭ تىللىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىككى خىل شىۋىسى ئىكەنلىكى ھەققىدە قارار قوبۇل قىلىنىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ دەسلەپكى ئىملا قائىدىسى بېكىتىلگەنگە قەدەر تارانچى ـ

قەشقەرلىك جېدىلى داۋاملىشۇۋەرگەن ئىدى. بۇ خىل تالاش ـ تارتىشلاردا ئاكتىپ ماقالە يازغانلار ئابدۇللا روزىباقىيېف، قادىر ھاجى، لاتىپ ئەنسارى، سابىرجان شاكىرجانوف، ئابدۇلھەي مۇھەممەدى، بۇرھان قاسىموف، ئۇچقۇن ۋە باشقىلار ئىدى.

تەھلىل قىلىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇرلارنىڭ 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تېخى ئۇيغۇر دېگەن ئېتنىك نام ئاستىدىكى ئۇيغۇر مىللەتپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرى شەكىللەنمىگەن، ئۇيغۇر نامى ئاستىدىكى ئورتاق ئېتنىك كىملىك ۋە ئېتنىك مىللەتچىلىك ھەمدە ئۇيغۇر مىللىي بىرلىك خاھىشلىرى ئىنتايىن ئاجىز بىر ھالەتتە بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ خىل ئاتالمىش تارانچى ـقەشقەرلىك جېدىلى ئۇزۇنغىچە داۋاملاشتى.

قىزىق نۇقتا شۇكى، ئەينى ۋاقىتتا كوممۇنىستىك ئىدېئولوگىيىگە ھەم لېنىن ۋە ستالىننىڭ مىللىي سىياسەتلىرىگە قارشى ھەر قانداق ئىدىئولوگىيە ۋە پىكىرنىڭ مەيدانغا چىقىشىنى خالىمايدىغان سوۋېت ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى بۇ خىل تارانچى ـقەشقەرلىك جىدىلىگە تاكى ئون نەچچە يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت يول قويىدى. ھەتتا موسكۋا شىڭ شىسەينىڭ ئۆلكە ھاكىمىيىتىنى ئىگىلەپ، خۇددى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈلگىسى بويىچە ئوخشاش شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك كىملىكىنى ئايرىپ، تارانچىلارنى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىدىن ئايرىپ چىقىپ، ئۇنى تارانچى مىللىتى قىلىپ بېكىتىشكە يول قويىدى. ئەمەلىيەتتە بۇ خىل مىللەت تەركىبىنى ئايرىپ، شىنجاڭ ئۆلكىسىدە 14 مىللەتنى رەسمىيلەشتۈرۈشمۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تۈركچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، بۇ سىياسەتلەرنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىدا ئۈرۈمچىدىكى سوۋېت باش كونسۇلىنى ئاساس قىلغان سوۋېت مەسلىھەتچىلىرى مۇھىم رول ئوينىغان ئىدى.

سوۋېت رۇسيىسى تەۋەسدىكى تارانچى-قەشقەرلىك جېدىلى، 1930-يىللارنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئاساسەن سۇسلاشتى ھەمدە 1937-يىلىدىكى ئالمۇتىدا ئېچىلغان ئۇيغۇر تىلى ۋە ئىملا يىغىنى ئورتاق لايىھە قارار قىلىندى ھەمدە شۇ يىلىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى بويىچە ئىككىنچى قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈش جەدۋىلىدە قەشقەرلىك ۋە تارانچى دېگەن ناملار ئۆچۈرۈلۈپ ، پەقەت بىرلا ئۇيغۇر نامى رەسمىيلەشتۈرۈلدى. قىسقىسى سوۋېت ھۆكۈمىتى بۇ ۋاقىتتا تارانچى ۋە قەشقەرلىك دەيدىغان ئىككى مىللەت يوقلۇقى، پەقەت ئۇيغۇر مىللىتىلا مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى قانۇنلاشتۇرغان ئىدى. بىراق، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھامىيلىقى ئاستىدىكى ئۇيغۇر ئېلىدە بولسا تارانچى مىللىتى ئۇيغۇر مىللىتى بىلەن تەڭداش ئورۇنغاقويۇلۇش داۋاملىشىۋەردى. ئون نەچچە يىل ۋاقىت تارانچى-قەشقەرلىك كۈرىشىگە سۈكۈت قىلىپ، بۇ ئىككى گۇرۇپپىنىڭ بىر-بىرى بىلەن توختاۋسىز كۆرەش قىلىشىنى كۆزىتىپ تۇرغان سوۋېت رۇسيىسى ئاخىرى1937-1938-يىللىرىدا مەزكۇر ئىككى گۇرۇپپىدىكى زىيالىيلار ۋە ئاكتىپلار ھەتتابىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىي بىرلىكىنى تەشەببۇس قىلغان ئابدۇللا روزىباقىيېۋ ھەمدە قەشقەرلىك ئايرىم مىللەت دەپ ئۆزلىرىنى تارانچىلاردىن ئاخىرىغىچە ئايرىپ كەلگەن قادىر ھاجىنىمۇ ئوخشاشلا<<خەلق دۈشمىنى>> دېگەن جىنايەت بىلەن ئېتىپ تاشلىدى. ستالىننىڭ رەھىمسىز جازاسىدىن تارانچى ۋە قەشقەرلىكلەرنىڭ ھېچقايسىسى قېچىپ قۇتۇلالمىدى. ئەنە شۇنىڭدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى تېررىتورىيىسىدە تارانچى-قاشقارلىق كۈرىشى تولۇق ئاخىرلىشىش بىلەن بىرگە يەنە ئۇيغۇر دېگەن نام ئاخىرقى قېتىم رەسمىيلەشتۈرۈلدى شۇنىڭدەك ئۇيغۇر ئېتنىك كىملىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاساسلىق زەربە بېرىش ئوبيېكتىغا ئايلاندى.

دېمەك، ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ، بولۇپمۇ ئاۋام خەلقى ئارىسىدا مۇنداق ئۇيغۇر مىللىي كىملىكىنى ئومۇمىي يۈزلۈك ھالدا قوبۇل قىلماسلىقتەك مىللىي كىملىك تۇيغۇلىرىدىكى ئاجىزلىق خاھىشلىرىمۇ

پەرغانە ۋە باشقا رايونلاردىكى خېلى كۆپ ساندىكى قەشقەرىيە كۆچمەنلىرىنىڭ ئۆز كىملىكىنى ئۆزبېككە ئۆزگەرتىشىدىكى ئىچكى ئاملغا ئايلانغان ئىدى بىراق، تارانچىلار ئارىسىدا بولسا ئۆزبېك كىملىكىنى تاللاش ئەھۋالى يوق دېيەرلىك ئىدى.

بىر قىسىم ئۇيغۇر، قازاق، تاجىك ۋە قىرغىز تارىخشۇناسلىرى ئارىسىدا يەنە ئوتتۇرا ئاسىيادا مىللىي كىملىك ۋە مىللىي جۇمھۇرىيەت چېگرىلىرى ئايرىلىش جەريانىدا سوۋېت ھۆكۈمىتى مەجبۇرىي يوسۇندا بىر قىسىم قىپچاق، قازاق، تاجىك ۋە ئۇيغۇرلارنى ئۆزبېك دەپ تىزىمغا ئالغانلىقىنى، بۇنداق سۈنئىي يوسۇندا ئۆزبېكلەرنىڭ سانىنى كۆپەيتىش ھەمدە ئۆزبېك مىللىتىنى پەيدا قىلىش ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيادا نوپۇسى ئەڭ كۆپ بولغان ئۆزبېكىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇپ چىققانلىقىنى قەيت قىلىشىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئەنە شۇنداق مەجبۇرىي تىزىملاش نەتىجىسىدە زور ساندىكى باشقا خەلقلەر ئۆزبېك تەركىبىگە كىرىپ كەتكەن. بۇ دەل ئەينى ۋاقىتتىكى سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ مىللىي سىياسىتىگە كېرەك بولۇپ، چۈنكى20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي تىللىق زىيالىيلىرى ئارىسىدا ئورتاق تۈرك جۇمھۇرىيىتى قۇرۇش ئىدىيىلىرى مەۋجۇت ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتى، خارازم خەلق جۇمھۇرىيىتى نامىدىكى دۆلەتچىلىكلەر مەۋجۇت بولۇپ، بۇ ھاكىمىيەتلەر تاشكەنتنى مەركەز قىلغان كوممۇنىستلارنىڭ تۈركىستان ئاپتونوم، جۇمھۇرىيىتىگە بويسۇنمايتتى ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە 1917 ـ يىلى مۇستاپا چوقاي قاتارلىقلارنىڭ رەھبەرلىكىدە ئورتاق تۈرك ئىدىيىسىدىكى قوقەنت ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ، تاشكەنتكە بويسۇنمايدىغانلىقىنى جاكارلىدى بۇ بىر قاتار ئەھۋاللار سوۋېت رۇسىيىسى ئۈچۈن جىددىي خەۋپلەرنى تۇغدۇرغان ئىدى.

موسكۋا مانا مۇشۇ بىر قاتار ئەھۋاللار ئاساسىدا مەزكۇر ھاكىمىيەتلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ،

ئۇلارنىڭ ئورنىغا ئايرىم مىللىي جۇمھۇرىيەت قۇرۇش ئارقىلىق ئۇلارنى سوۋېت ئىتتىپاقى تەركىبىگە قوشۇش قارارىغا كەلگەن ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا ئالدى بىلەن ئەڭ چوڭ تۈركىي خەلق ئۆزبېكلەرنى يارىتىپ، ئۆزبېك مىللىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ئۆزبېكىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى ۋە خارەزم خەلق جۇمھۇرىيىتى زېمىنىدا تۈركمەن مىللىتىنى يارىتىپ، ئۇلارنىڭ تۈركمەنىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇش ئارقىلىق بۇ ئىككى جۇمھۇرىيەتنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قوشۇلۇش ئىمزاسىنى قويدۇردى.

موسكۋا بۇ ئىدىيىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن تېخى ئۆزلىرىنى ئۆزبېك دەپ ئاتىمىغان ھەمدە ئۆزبېكلەردىن پەرقلىنىپ چۈشەنگەن سارتلار، قەشقەرلىكلەر ، قىپچاقلار ۋە بىر قىسىم تاجىكلار ھەم باشقا قەبىللەرنى ئۆزبېك مىللىي كىملىكىگە قوشۇۋەتتى. بۇ ھەتتا مەجبۇرىي تۈس ئالغان ئىدى. بۇ مەسىلىدە ھازىرقى زامان تاجىك، قىرغىز ۋە قازاق مۇتەخەسسىسلىرى ئارىسىدا شۇنداق قاراش مەۋجۇت .

شۇنداق بولغاندا، پەرغانە ۋادىسىدىكى، بولۇپمۇ ئەنجان ئەتراپىدىكى مۇتلەق كۆپ قىسىم ئۇيغۇرلار 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۆزبېك مىللىي كىملىكىگە قوشۇۋېتىلگەن بولۇپ، بۇنى پەقەت ھۆكۈمەتنىڭلا تاللاش ۋە بېكىتىش ھوقۇقى بار ئىدى

1924 ـ يىلى، ئۆزبېكىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇپ، پەرغانىنىڭ بىر قىسمى ، يەنى ئوش ۋە جالال ئاباد ۋىلايەتلىرى قىرغىزىستانغا قوشۇپ بېرىلگەندىن كېيىن، بۇ رايونلاردىكى ئۇيغۇرلار (قەشقەرلىكلەر) نىڭ زور بىر قىسمى قىرغىزىستانغا بۆلۈپ بېرىلگەن. مەسىلەن، 1925 ـ يىلىل <<كەمبەغەللەر ئاۋازى>> گېزىتى ئوشنىڭ يېنىدىكى قەشقەر قىشلاقتا 2000 ئۇيگۇر

بارلىقىنى يازغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆز تىللىرىنى ئۇنتۇپ كەتكەنلىكى بايان قىلىنغان، ھەتتا بىر قىسىم جايلار قىرغىزىستان غا ئايرىلغاندا ئېلىپ بېرىلغان ھۆكۈمەت مۇنارىرىسىدە، بۇ يەرلەردىكى 120 مىڭ ئۆزبېك دەپ ئاتالغان ئادەملەرنىڭ يېرىمىنىڭ ئەمەلىيەتتە قەشقەرلىكلەر ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغان ئىدى. ئوش ۋە جالال ئاباد ، ئۆزگەند قاتارلىق جايلاردىكى قەشقەرلىكلەر ئەنە شۇنداق پارچىلىنىش جەريانلىرىدا ئۆزبېك كىملىكىگە ئۆزگەرتىلىپ،تىزىمغا ئېلىنغان بولۇپ، بۇ سوۋېت سىياستى ئۇچۇن ئېيتقاندا، قىرغىزىستان ۋە ئۆزبېكىستان چېگرىسىنىڭ قىرغىزىستان تەۋەسىدىمۇ زور ساندا ئۆزبېكلەرنى پەيدا قىلىش ھەمدە ئۆزبېكىستان تەۋەسىدە يەنە ئوخشاشلا مەلۇم ساندا قىرغىزلارنى پەيدا قىلىش ئارقىلىق ، بۇ ئىككى مىللەت ۋە ئىككى جۇمھۇرىيەت ئارىسىدا تەڭپۇڭلۇق پەيدا قىلىش تاكتىكىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. 2009 ـ يىلدىكى قىرغىزىستان دۆلەت ئىستاتېستىكىسى بويىچە ئالغاندا ئوش ۋىلايىتىدىكى ئۆزبېكلەرنىڭ سانى308 مىڭ، ئوش شەھرىدىكى ئۆزبېكلەرنىڭ سانى 112 مىڭ، جالال ئاباد ۋىلايىتىدىكى ئۆزبېكلەرنىڭ سانى 257 مىڭ، جالال ئاباد شەھرىدىكى نوپۇسى 38 مىڭ بولۇپ، مەزكۇر ئىككى ئوبلاستتا قىرغىزلار ئۆزبېكلەردىن كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە كۆپ ھېسابلىنىدۇ لېكىن، يەرلىك ئۆزبېكلەر بولسا، قىرغىزىستان ھۆكۈمىتىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ سانىنى قەستەن ئاز كۆرسىتىشكە تىرىشىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىشىدۇ. مۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب، بۇ جايلاردا يەرلىك ئۆزبېكلەر ئارىسىدا ئاپتونومىيە تەلەپ قىلىش ھەرىكەتلىرى مەۋجۇت ئىدى. مەزكۇر ئۆزبېك نوپۇسى نۆۋەتتە قىرغىزىستاننىڭ جەنۇبىي رايونلىرى ئۇچۇن چوڭ بىر مەسىلە بولۇپ، موسكۋا بۇ مەسىلىنى20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا كۆرۈپ بولغان ئىدى. موكسۋانىڭ بۇ تاكتىكىنىڭ نەتىجىسى1990 ـ يىلى ۋە 2010 ـ يىلدىكى ئوش ۋە جالال ئاباد ۋەقەلىرىدە نامايەن بولدى. بۈگۈنكى كۈنلەردە پۈتۈن پەرغانە ۋادىسىدا 12 مىليوندىن ئارتۇق ئادەم ياشماقتا. پەقەت ئۆزبېكىستاننىڭ ئەنجان ۋىلايىتىدە 2مىليون 67مىڭ ئادەم، پەرغانە ۋىلايىتىدە 3 مىليون 229 مىڭ ئادەم ياشايدۇ.

پەرغانە ۋىلايىتىگە قوقەنت، مەرغىلان قاتارلىق شەھەرلەر تەۋە بولۇپ، مەرغىلانى شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا 200 مىڭ ئادەم ياشايدۇ.

ئەگەردە چوقان ۋەلىخانوفنىڭ مەلۇماتىدا كۆرسىتىلگەن 19 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدىكى ئەنجان، قاراسۇ ، شەھرىخان ۋە باشقا جايلاردىكى 300 مىڭ قەشقەرلىك ھەمدە باشقا رايونلاردىكى قەشقەرلىكلەر ئىزچىل ئۆز كىملىكىنى ساقلاپ كۆپەيدى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىگە ئايلاندى دەپ قارالسا، ئۇ چاغدا، مەزكۇر 300 مىڭ نوپۇس 150 يىل جەريانىدا كەم دېگەندە 7 ـ 8 ھەسسە كۆپىيىشى كېرەك ئىدى. شۇنداق بولغاندا، شۇنداق ھېسابلىغاندا پەرغانە ۋادىسىدا، بولۇپمۇ ھازىرقى ئۆزبېكىستاننىڭ ئەنجان ۋىلايىتى بىلەن قىرغىزىستاننىڭ ئوش ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى ئۆزلىرىنى ئۆزبېك دەپ ئاتاۋاتقان ئاھالىلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسىنى ئەشۇ قەشقەرلىكلەر، يەنى ئۇيغۇرلار تەشكىل قىلغان بولىدۇ. شۇ ۋەجىدىن بولسا كېرەك، قازاق مۇتەخەسسىسى ئەرمەك نارىمبايىنىڭ قارىشىچە، ھازىرقى ئۆزبېكىستاننىڭ ئەنجان ۋىلايىتىدىكى بىر يېرىم مىليون پاسپورتىدا ئۆزبېك دەپ يېزىلغان نوپۇسنىڭ 65% ـ 80% ئى ئەمەلىيەتتە ئېتنىك ئۇيغۇرلاردۇر (110).

ئەمما، ھازىرغىچە ئۆزبېكىستان تەۋەسىدە زادى قانچىلىك ئۇيغۇر بارلىقى ئېنىق ئەمەس مەسىلە، مەيلى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدىكى 300 مىڭ ۋە ياكى ئۇنىڭدىن ئاز رەقەمدىكى قەشقەرلىكلەر ئاھالىسى بۈگۈنكى كۈندە كۆپىيىپ بىر قانچە مىليوندىن ئاشتى دېگەندە دېيىلسىمۇ، لېكىن ئۇلار بەربىر ئالىلقاچان ئۆز مىللىي كىملىكىنى ئۆزگەرتىپ، ئۆزبېك مىللىي كىملىكىنى قوبۇل قىلىپ بولغان.

ئۆزبەكستان پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ ئاكادېمىكى ،پروفېسسور ئەخەت خوجايوف ئەپەندى بۇنىڭدىن 10 يىللار ئىلگىرى مۇئەللىپكە ئۆزبېكىستاندا تەخمىنەن500 مىڭ ئۇيغۇر بار دېگەن بولسا، شۇ ۋاقىتتىكى ئۆزبېكىستان ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ مەسئۇلى، ئۆزبېكىستاندا250 مىڭ ئۇيغۇر بارلىقىنى بىلدۈرگەن ئىدى. ئەمما، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بۇ سانلىق ئۇچۇرلىرىنى تەخمىنەن ھېساباتلارغا تايىنىپ ئېيتقانلىقىدا شەك يوق. ئۆزبېكىستان ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزى بولسا، 2009 ـ يىلى، پۈتۈن ئۆزبېكىستاندا 60 مىڭ ئۇيغۇر بارلىقىنى قەيت قىلدى. بەلكى مەزكۇر 60 مىڭ دېگەن سان ھازىر يەنە ئازراق كۆپەيگەن بولۇشى مۇمكىن. بەلكى پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، مەزكۇر 60 مىڭ دېگەن رەقەمنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۆزبېكىستان تېررىتورىيەسىگە 20 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىنى كۆرسەتسە كېرەك.

پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزبېك كىملىكىگە سىڭىپ كېتىشىدىكى يەنە بىر سەۋەب شۇكى، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئاپتونومىيە ھەرىكىتى مەۋجۇت بولۇپ، سوۋېت ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلارغا مۇنداق سالاھىيەتنى بەرمىدى ھەمدە بۇنى بەرمەسلىك ئۈچۈن ئاپتونومىيە ھوقۇقىغا ئىگە بولغان پەرغانە ۋادىسىدىكى توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بۇ قەشقەرلىك ئۇيغۇرلارنى ئۆزبېكلەرگە قوشۇۋېتىشقا ھەمدە دەسلەپتە رۇسىيە فېدېراتىپ جۇمھۇرىيىتىگە تەۋە بولغان قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى ۋە كېيىنكى قىرغىز جۇمھۇرىيىتىگە تەقسىم قىلىۋېتىشى توغرا كېلەتتى. قىرغىزلار 1936 ـ يىلى، ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەت سالاھىيىتىگە ئېرىشكەندىن كېيىن ئۆزبېكىستان بىلەن ئەنە دەرىجىگە ئىگە قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ مىللىي كىملىك ئىدىيىسىمۇ كۈچەيتىلگەن ئىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ پەرغانە ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۆزبېكىستان ۋە قىرغىزىستاندا ئۇچىنچى قېتىملىق سىڭىشىش دولقۇنى 1937 ـ يىلىدىن كېيىن يۈز بەردى. 1937 ـ يىلىدىكى ستالىننىڭ چوڭ تازىلاش ھەرىكىتى ۋە كەملىك كىنىشكىسى تۇرغۇزۇش سىياستى يولغا قويۇلغاندا ، ئۆزبېكىستاندىكى ئۇيغۇر مەكتەپلىرى، تىياتىرلىرى ھەتتا كولخوزلىرى بىراقلا تاقالدى كولخوزلار نامىلىرىنى ئۆزگەرتتى. نۇرغۇن ئۇيگۇر زىيالىيلىرى ياپون ئىشپىيونى، پان تۈركىست دېگەندەك جىنايەتلەر بىلەن قولغا ئېلىندى. ئەنە شۇ قېتىملىق كەڭ رېپرېتسىيدە نۇرغۇن ئۇيغۇرلار كەملىك تۇرغۇزۇش سىياستىگە ماسلىشىپ ئۆز مىللىي كەملىكىنى ئۆزبېككە ئۆزگەرتتى. مانا شۇنىڭدىن كېيىن، قىرغىزىستاننىڭ جەنۇبىدىكى ۋە ئۆزبېكىستاندىكى ئۇيغۇرلار بىراقلا تولۇق ئۆزبېكلىشىش دەۋرىنى باشتىن كەچۈردى. بۇ پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزبېكلەرگە ئىنتىگراتسىيە بولۇشىنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسىنى ياراتتى.

1937 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۆزبېكىستان، جۈملىدىن تاشكەنت ئۇيغۇر مەدەنىيەت ۋە ماراپ مەركىزى بولغان بولسا، 1937 ـ يىلىدىن كېيىن بۇ مەركەز بارا قازاقىستانغا يۆتكىلىپ، ئاخىرىدا ئالمۇتا سوۋېت ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزىگە ئايلاندۇرۇلدى.

تاشكەنت 1944 ـ 1950 ـ يىللىرىغىچە يەنە بىر قېتىم موسكۋانىڭ پىلانى بويىچە ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلاندۇرۇلۇپ، بىر قىسىم زىيالىيلار بۇ يەرگە توپلىنىپ، مەخسۇس ئۇيغۇر ئېلىدىكى مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىغا ئىدىيىۋى ياردەم بېرىشنى مەقسەت قىلغان<< شەرق ھەقىقتى>> جۇرنىلى ۋە كېيىنچە << شەرق ھەقىقتى نەشرىياتى>>نىڭ خىزمەتلىرىنى ئېلىپ بارغان ئىدى. بۇ نەشرىيات ئورگانلىرى 1949 ـ يىلىدىن كېيىن نۇرغۇن كىتابلارنى نەشر قىلىپ، ۋيغۇر ئېلىغا ئەۋەتكەن ھەمدە ئارىلىقتا بىر مەزگىل پاسسىپلاشقاندىن بولسىمۇ، بىراق1960 ـ يىللىرى سوۋېت

ئىتتىپاقى بىلەن جۇڭگو مۇناسىۋەتلىرى يىرىكلەشكەندىن كېيىن، موسكۋانىڭ ئىستراتېگىيىلىك پىلانلىرىنىڭ تەركىبى قىسمى سۈپىتىدە تاشكەنت قايتىدىن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ بىر مەركىزىگە ئايلاندۇرۇلدى. بۇ يەردە ئۇيغۇر تىلىدا رادىئو ئاڭلىتىش يولغا قويۇلدى. ئۇيغۇر ناخشا ئۇسۇل ئانسامبىلى قۇرۇلۇپ، تاكى سوۋېت ئىتتىپاقى يىمىرىلگىچە ئۆز پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇردى تاشكەنتكە خېلى زور ساندىكى ئۇيغۇر ئالىملىرى، سەنئەتكارلىرى، ئەدىبلىرى توپلاندى. ئەمما، سوۋېت ئىتتىپاقى يىمىرىلگەندىن كېيىن ، تاشكەنت قايتىدىن ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدىكى رولىنى ۋە ئورنىنى يوقاتتى.

خۇلاسە.

پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار ئەنە شۇ ئىككى ئەسىرلىك مۇساپىنى باشتىن كەچۈرۈپ، بۈگۈنكى كۈنلەردە ئۆلارنىڭ ناھايىتى ئاز بىر قىسمى ئۆزىنى ھەتتا ئۇيغۇر دەپ ئاتىسىمۇ بىراق ئۆز تىلىنى پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئۇنتۇپ، ئۆزبېك تىلىنى ئۆز تىلى قىلىپ بېكىتىش ھەمدە داۋاملىق تۈردە سىڭىشىش دەۋرىنى باشتىن كەچۈرمەكتە.

خۇلاسىلىغاندا، پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بۈگۈنكى كۈندە يوقۇلۇپ كېتەي دىئاسپورىغا ئايلىنىشىدىكى ئاساسلىق ئامىللار يەنىلا ئالدى بىلەن مەدەنىيىتى، ئېتنىك كېلىپ چىقىش ۋە ئېتنىك تارىخى ئوخشاش بولغان، تىلى ۋە ئورپ-ئادەتلىرى ئىنتايىن يېقىن بولۇشىدۇر. ئەگەردە بۇ خىل شارائىت بولمىغان بولسا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزبېكلەرگە مۇنچە ئاسان سىڭىپ كېتىشى بولمىغان بولار ئىدى. ھەر قانداق ئاسسىمىلياتسىيە ۋە ياكى يۇغۇرۇلۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن

تەبىئىي مۇناسىۋەتلەر كېرەك بولۇپ ، بىر-بىرىدىن تامامەن پەرقلىق خەلقلەرنىڭ بىر-بىرىگە يۇغۇرۇلۇشى ئىنتايىن قىيىن.

پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزبېكلەرگە سىڭىپ، ھازىرقى زامان ئۆزبېك خەلقىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىشى ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا، تەبىئىي ئاسسىملىياتسىيە ۋە ياكى تەبىئىي يۇغۇرۇلۇشتىن ئىبارەتتۇر. بۇنداق ئەھۋال ئەينى شەكىلدە قەشقەر ، يەركەنت، قاغىلىق، غۇلجا ۋە باشقا شىنجاڭ (ئۇيغۇر ئېلى)شەھەرلىرىدىمۇ كۆرۈلگەن بولۇپ، 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا پەرغانە ۋادىسىدىن ئۇيغۇر دىيارىغا كەلگەن ئۆزبېكلەر ئۆزلىكىدىن يەرلىك ئۇيغۇرلار ئارىسىغا سىڭىپ، ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىپ كەتتى. پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قىسمىتى، ئۇيغۇر ئېلىدىكى ئۆزبېكلەرنىڭ قىسمىتى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش بولدى.

يەنە بىر نۇقتىدىن ئالغاندا، پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ(ئەسلىدىكى قەشقەرلىكلەرنىڭ) ئۆزبېكلەرگە سىڭىپ كېتىشى، قېرىنداش تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۆزارا يۇغۇرۇلۇشى ۋە ئورتاق ئېتنىك گەۋدىگە ئايلىنىشىنىڭ بىر ئۈلگىسى ۋە مودېلى بولۇپ، بۇ تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدىكى مۇنداق سىڭىشىش، يۇغۇرۇلۇش ۋە بىرلىشىش ئالدى بىلەن ئۇلار ئىچىدىكى تىل، ئۆرپ-ئادەتلىرى ئەڭ يېقىن بولغانلىرى تەرىپىدىن ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقى، تىل ۋە تۇرمۇش شەكلى جەھەتتىن يېقىنلار ئالدى بىلەن بىرلىشىش يولىنى تۇتىدىغانلىقىنى كۆرسەتتى.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ، جۈملىدىن فەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر دىئاسپورىسىنىڭ شەكىللىنىش شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ئاقىۋەتتە، بولۇپمۇ ئۆتكەن ئەسىرنىڭ30 ـ يىللىرىغا كەلگىچە بولغان ئارىلىقتا

ھەم ئۇنىڭدىن كېيىن قەدەم ـ قەدەم پەرغانە ۋادىسىدىكى ئاھالىلار تەركىبىگە سىڭىپ كېتىشى جەريانى مۇرەككەپ ئىچكى ـ تاشقى سىياسىي، ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادى تەرەققىيات ھەمدە جۇغراپىيىۋى سىياسىي ئىستراتېگىيىلىك توقۇنۇشلار بىلەن باغلىنىش مۇساپىلىرىنى بېسىپ ئۆتتى.

نۆۋەتتە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قالدۇق ئۇيغۇر دىئاسپورىنىڭ كەلگۈسى مەۋجۇتلۇقى ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيتى كۈچلۈك خىرىسقا دۇچ كېلىۋاتقان ئۆزلىرىنىڭ تارىخى ئانا ۋەتىنىدىكى قېرىنداشلىرىنىڭ تەقدىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىكمۇ؟، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مىللىي كىملىكىنى ئۆزلىرىنىڭ مەزكۇر يادرولۇق گەۋدىسىدىن ئايرىم ھالدا تولۇق ساقلاپ قالالامدۇ ۋە ياكى قازاقىستان، قىرغىزىستاندىكى ئۇيغۇر گۇرۇپپىلىرىمۇ خۇددى پەرغانە گۇرۇپپىسىغا ئوخشاش قەدەم ـ قەدەم يەرلىك خەلقلەرگە سىڭىپ كېتىش تەقدىرىگە دۇچ كېلەمدۇ؟ دېگەندەك مەسىلىلەر جەمىيەتشۇناسلىق، سىياسەتشۇناسلىق، ئانتروپولوگىيىلىك ۋە باشقا نۇقتىلاردىن ئانالىز قىلىنىشى كېرەك.

\- - - - - - - - - - - -

ئىزاھاتلار ۋە پايدىلانغان ئەسەرلەر

[1]) . статистике. Численность Агентство Республики Казахстан по

1 января населения Республики Казахстан по отдельным этносам на

.2012 года

Республики. Национальный статистический комитет Кыргызской. [2]
(Национальный состав населения (оценка 1 января 2012 года

Этнический атлас Узбекистана. . Институт “Открытое Общество” - . [3]
Узбекистан, 2002. Стр.217 - Фонд содействия

СЕМИРЕЧЬЯ В К СТОЛЕТИЮ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ УЙГУРОВ ИЗ . [4]
ТУРКМЕНИСТАН

http://hamrajan.narod.ru/Bayram-Ali.html .гг1990 - 1890

Millward. Beyond The Pass. Economy, Ethnicity , and .James A . [5]
P.245-249 .1864-1759 ,Empire in Qing Central Asia

.seyfidin Ezizi. Omur dastani (6)

Аблажей Н.Н. Репатрианты из КНР в районах освоения целинных и . [7]
Гуманитарные науки в Сибири. 2008. // .(1962-1954) залежных земель
.№ 2. С. 105-106

Sulian qiaomin wentide lishi kaocha(1945-1965) // Xinjiang .Li Danxui. [8]

.yanjiu . 2003. № 3. C. 90 lishi

houqi Zhongsu Guanyui We Changhui Chen Xianlin. Lun Erzhan .(9)
\.45-44 .Xiyu Yanjiu. 2000. № 4. C // jiaoshe Xinjiang suqiaode

. Qirghizistan ,geziti Tokon Yusubakun Yusubakunov. Delo mumber .(10)

баспасы. Румянцев , П . П . Уезды Жетысу. -Алматы:Жалын . [11]
.St.223 .Таранчи .Румянцев , П . П .Уезды Жетысу. -2000. - st.222

Shu eser.223-225-betler Румянцев , П . П . [12]

.Gaozong, zhuan 761 6-7 ye Qianlong 31nian 5 yue . [13]

.eser shu. [14]

Xinjiang .Xinjiang Jianshi (Shinjangning qisqiche tarixi). 1-tom . [15]
.Renmin Chubanshe. Urumchi. 312-bet

Jiaotu yu Qingdaide Guanxi. (Musulmanlarning Liu Fengwu. Hui . [16]
munasiwiti)-/ Xing Yaxiya. 1936. 12 toplam , Ching dewri bilen bolghan

WenZhai. Gansu Sheng 1-san. -Xibei Minzu Zongjiao Shiliao
.Tushuguan.1985. 2-tom .800-bet

a.Millward. Beyond The Pass. P.124 James . [17]

.bet-332 .Seng Menwu . [18]

Ningxia .Saibei Ma .zhong zhuan .Qing Shilu Musilin Ziliao Ji lu .(19
bet-236. ZHUAN 115. 33-35 .Renmin Chubanshe.1988.248. -bet

Ningxia .Saibei Ma .zhong zhuan .Qing Shilu Musilin Ziliao Ji lu .20
.Renmin Chubanshe.1988.248. -bet

.ye 14-13 .ching shilu. zhuan 118

[21] موللا مۇسا سايرامى. تارىخي ئەمنىيە. نەشرگە تەييارلىغۇچى .مۇھەممەد زۇنۇن. شىنجاڭ
خەلق نەشرىياتى. ئۈرۈمچى.

[22) . موللا مۇسا سايرامى، تارىخي ئەمنىيە، شۇ ئەسەر.

[23] . تارىخي كاشغەر. 296-بەت.مۇھەممەد ئاتىف. ئىستانبۇل. 1355 ھىجرە. مىلادىيە

1934 ـ يىلى،

.Choqan Walikhanov. 165 ـ bet . [24]

.bet ـ 165 . Choqan Welikhanov. [25]

А . Ходжаев . “ Цинская империя , Джунгария и Восточный . [26]
. Москва .Туркестан ”. 1979. издательство наука

.Wei Wuer Shilue. Shanghai. 1952. 49 ـ bet .Yingde Guo. [27] >

Uyghur Studies in Kazakhstan: Tradition and Innovation. .A.Kamalov. [28]
.Almaty. Nash Mir. 96 ـ bet .2006

Huifei fanlue .Beijing 1896. Qing Ding Pingding Shan Gan Xinjiang . [29]
.309 ji. L.14

Xinjiang Ji. ـ Huiminji. 4 ـ tom. 376 ـ 380 ـ bet. Wei Guantao. Kandin . [30]
.tom. 1968.Taibei. 162 ـ bet ـ 1 ,Liu Jintang. Liu Xianqin Gong Zuogao

betler ـ 49 ـ 46 .Tarixiy Bedekhshan . [31]

Записки .О некоторых событиях в Бухаре, Хоканде и Кашгаре [. [32]
.Мирзы-Шемса Бухари, изданные В.В. Григорьевым. Казань, 1861. С
.36

.Валиханов Ч.Ч. О состоянии Алтышара. С. 156; Григорьев В.В . [33]
.Комментарии // О некоторых событиях в Бухаре, Хоканде и Кашгаре. С
106

.1936 .Liu Fengwu. Hui Jiaotu yu Qing Daide Guanxi. Xing Yaxiya . [34]
zhuan. 1 qi. Xibei Minzu Zongjiao Shiliao Wen zhai. GansuSheng 12
.Tushuguan. Lanzhou. 1985. 303-bet

c.106 . Валиханов Ч.Ч . [35]

Куропаткин А.Н. Историко-географический очерк страны, ее [36]
военные силы, промышленность и торговля. СПб., 1879. С. 121

Menwu, ZhongGu Jingying ShiYu Shi. 1937. 1986-yili qayta Seng . [37]
.bet-346 .neshiri

Историко-географический .kropatkin .qeshqeriye. Куропаткин А.Н. [38]
торговля. СПб., очерк страны, ее военные силы, промышленность и
1879. С. 121

Историко-географический .Korpatkin, qeshqeriye. Куропаткин А.Н [39]
торговля. СПб., очерк страны, ее военные силы, промышленность и
1879. С. 121

.eser Tarixiy Kashgher. Shu . [40]

,V.Nalivkin. Kratkaya istoria Kokandskogo Khanstvo. Kazan. [41]
Tipigrafia Imperatorskogo universiteta.1886. s.185

eser.304-bet Liu Fengwu. Shu. [42]

shinjang xelq .Liu Zishaw. Uyghur Tarixi. 36-70-betler, 2003. [43]
,neshiriyati

Seng Menwu. 338-bet. [44]

Menmu. Zhong Guo Jing Ying ShiYu Shi. 1937. 1986-yili, Seng. [45]

.bet_348 qayta neshiri

С. .Наливкин В. Указ. соч. С. 185; Куропаткин А.Н. Указ. соч . [46]

.125_126

On. .1 .Центр. гос. архив Республики Узбекистан (ЦГА РУ). Ф . [47]

..11. Д. 205. Л. 16

Ферганской Долины. Рапорт Начальника ошского Уезда . [48]

merkiziy tarixi No2958 ,1877.23_dekabir. SGIA UZ. (Özbékistan döletlik

Населения arxipi).fond.276.delo1, l_d.57_60.. Камалов.А.К . Миграция

После Падения Кашгарского Эмирата в Кашгарии в Ферганскую Долину

Конце 19 век. Uyghur Studies in Kazakhstan: Tradition and Innovation.

_Nash Mir. 92 ,Almaty

.A.Kamalov. Shu eser. 93_bet. [49]

Pingding Shan Gan Xinjiang Huifei fanlue .Beijing 1896. Qing Ding . [50]

.L.14 .309 ji

_ .Конопко С.Р. Туркестанский край. _Ташкент. 1912. _2_е изд . [51]

.С.115

Абытов Байболот Капарович .Город Ош в начале XX века (по[52]
. http://www.eurasica.ru/articles .(материалам русскоязычных источников

Return to China's Northern Frontier." The " .Owen Lattimore . [53]
.Jun., 1973), p. 237) Geographical Journal, Vol. 139, No. 2

Svedenia o Zerafshanskom Sobelev L.N. Geograficheskie I Staticheskie. [54]
okruga)// Zap. IPGO Okruge (S Prilozheniem Spiska Nasiyolennikh mest
.prim,1 po otdeleniyu statistika .SPb, 1874, t.4, c.299

K) Bronnikova O.M. Sarty v etnicheskoy istorii Sredney Azii . [55]
Postoanovke problem)// Etnosy o Etnicheskie prosessy.Moskwa. Vostochnaya
Literatura. 1993 , s.153

Российской Империи 1897 г. Первая Всеобщая перепись населения . [56]
областям Распределение населения по родному языку, губерниям и
(.(http:// demoscope.ru//weekly

(demoscope.ru//weekly //:shu uchur. (http. [57]

[58] چوقان ۋالىخانوف تاللانما ئەسەرلىرى. 1986. ئالمۇتا. 190 ـ بەت.

[59] . 59] .ۋالىخانوف. شۇ ئەسەر. 190 ـ بەت. غوجاخمەت سادۋاقاسوف. چوقان ۋەلىخانوف ئۇيغۇرلار ھەققىدە. غوجاخمەت سادۋاقاسوف تاللانما ئەسەرلىرى. ئالمۇتا. "ئالەم " نەشرىياتى. 2000. 55 ـ بەت.

bet ـ 164 . shu eser . Walixanof. [60]

.196 .Обозрение Кокандского ханства. С . 61]

Бабабеков Х.И. Бабабеков Х.И. Народные движения в . (62] ханстве и их социально-экономические и политические Кокандском .Ташкент, 1990. С.7 .(.предпосылки (XVIII-XIX вв

Современное // Губаева С.С. Уйгуры и дунгане Ферганской долины (63) .1992 ,.развитие этнических групп Средней Азии и Казахстана. Ч. 2. М S.121

-55 .2000 ,Izbrannie trudy Gojaxmeta sadvakasova. Almaty ,Alem . [64] .bet

[65]. Захарова И.В. Указ. соч. С. 223–224.

[66]. Кайдаров А. Уйгурский литературный язык и вопросы разработки научных принципов терминотворчества // Исследования по уйгурскому языку. Алма-Ата, 1965. Т. 1. С. 23.

[67]. Исхаков Г.М., Решетов А.М., Седловская А.Н. Современные этнические процессы у советских уйгуров // Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана. М., 1980. С. 75.

[68]. Никольская Г.В. Выходцы из Синьцзяна в Туркестане в конце XIX – начале XX вв. (материалы к истории народов Средней Азии): Автореф. дис. канд. ист. наук. Ташкент, 1969. С. 15.

[69]. Маллицкий Н.Г. Ташкентские махалля и мауза // В.В. Бартольду: Туркестанские друзья. С. 113; Решетов А.М. Уйгуры в Таджикистане // Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана. Нукус, 1989. С. 195;

[70]. ЦГА РУ. Ф. 23. Оп. 1. Д. 532. Л. 221–241. (ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتى

دۆلەتلىك مەركىزىي ئارخىپى)

[71]. Рабочий . П . Верховский Н // вопрос и Туркестанском крае

С .1910 августа 14 ,32 - ,Экономист России, 4

[72) ,. Дацыше Владимир. Ф ормирование китайской общины в

российской века го-19 второй половине) империи-).

.www.mion.isu.ru

[73] . Сологубов .С .И . .иностранные коммунисты в туркестане

1961 .ташкент.

[74] .ئابدۇللا روزىباقىيېۋ 20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ 30 ـ يىللىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا تونۇلغان سىياسىي ۋە جامائەت ئەربابلىرى ھەمدە دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ بىرىدۇر. ئۇ، تۆۋەندىكىدەك بىر قاتار يۇقىرى ۋەزىپىلەردە بولغان ئىدى. 1921 ـ يىلى ئىنقىلابى ئۇيغۇر ئىتتىپاقىنىڭ رەئىسى، 1920 ـ 1922 ـ يىللىرى تۈركىستان كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ قارمىقىدىكى ئازسانلىق مىللەتلەر بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، 1922 ـ يىلىدىن ئېتىبارەن رۇسىيە تۈركىستان كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى قارمىقىدىكى ئۇيغۇر ـ تۇڭگان كوممۇنىستلىرى بۆلۈمىنىڭ رەئىسى، 1924 ـ 1934 ـ يىللىرى ھۆكۈمەتنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا مىللەتلەرنىڭ كىملىكىنى ئايرىش كومىسسىيىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، قازاقىستان قىزىل ئوردا كومپارتىيىسى ۋە پاۋلودار كومپارتىيىسى كومىتېتلىرىنىڭ بىرىنچى

سېكرېتارى، قازاقستان تەمىنات مىنىسترى، قازاقستان كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ نەشرىيات ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، پۈتۈن سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزىي ئىجرائىيە كومىتېتىنىڭ مىللەتلەر كېڭىشىنىڭ ئەزاسى، رۇسىيە كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، قازاقستان كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئاتقۇرغان ھەمدە 1922 ـ يىلى، 3 ـ ئىنتەرناتسىيونالنىڭ 3 ـ ۋە 4 ـ قۇرۇلتىيىغا تۈركىستانغا ۋاكالىتەن قاتناشقان. سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسىنىڭ 11 ـ ، 13، 16 ـ قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى بولغان، 1925 ـ 1927 ـ يىللىرى موسكۋادىكى شەرق كوممۇنىستىك ئەمگەكچىلەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇغان، 1933 ـ يىلى، موسكۋادىكى لېنىن مەكتىپىنىڭ ئاسپىرانتۇراسىدا ، ئارقىدىن سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتەتى قارمىقىدىكى مىللەتلەر ئىنستىتۇتىدا ئوقۇغان. ئۇ، 1937 ـ يىلى ستالىنىنىڭ تازىلاش ھەرىكىتىدە قولغا ئېلىنىپ، خەلق دۈشمىنى ، مىللەتچى ۋە پانتۈركىست دەگەندەك جىنايەتلەر بىلەن ئەيىبلىنىپ1938 ـ يىلى ئېتىپ تاشلانغان. روزىباقىيېۋ، ئۇيغۇر، قازاق ، رۇس تىللىرىدىكى بىر قانچە گېزىت ۋە جۇرناللارنىڭ باش رېداكتورى ھەمدە كۆپلىگەن ماقالىلارنىڭ ئاپتورى ئىدى. ئا лма ـ Ата. Энциклопедия / Под ред. М. К. Козыбаева. ـ Алма ـ Ата: Гл. ред. Казахской советской энциклопедии، 1983. ـ С. 455 ـ 456.

[75] .ئا.روزىباقەۋ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر پەرزەنتى. ئالمۇتا، 1988،

[76] .بۇرھان قاسىموف. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مىللىي جۇمھۇرىيەتلەرگە بۆلۈنۈشى ۋە ئۇيگۇر خەلقلىرى، . كەمبەغەللەر ئاۋازى. 1924 ـ ، سەنتەبىر 25، 2. 1924

[77] .ئابدۇللا روزىباقىيەۋ. گەزەك مۇئەللىملەرنىڭ ."كەمبەغەللەر ئاۋازى"، 1925 ـ يىلى، 18 ـ ئىيۇل سانى.

[78] .ئابدۇللا روزىباقىيەۋ. بۇرادەر سابىرجاننىڭ تەنقىتىگە جاۋاب. " كەمبەغەللەر ئاۋازى". 1926 ـ يىلى، 8 ـ مارت. ئاپتور بۇ ماقالىسىنى موسكۋادا يازغان بولۇپ، ئۇ بۇ ۋاقىتتا موسكۋادىكى سۋەردلوۋ نامىدىكى شەرق كوممۇنىستىك ئەمگەكچىلەر ئۇنىۋەرسىتەتىدا ئوقۇۋاتاتتى.

[79] . ئابدۇللا روزىباقىيەۋ، شۇ ماقالە. 1926 ـ يىلى، 8 ـ مارت.

[80] . 1926 года Всесоюзная перепись населения.

Национальный состав населения по республикам СССР.

http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php

[81] . ئۆزبېكىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتىنىڭ1937 ـ يىلىدىكى نوپۇسى .

www.demoscope.ru/weekly

[82] . Всесоюзная перепись 1926 года населения.

Национальный состав населения по регионам РСФСР.

http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_26.php?reg=1476

[83] Поляков Ю.А. ВСЕСОЮЗНАЯ ПЕРЕПИСЬ НАСЕЛЕНИЯ 1937 ГОДА: ОБЩИЕ ИТОГИ. Сборник документов и материалов. М., РОССПЭН, 2007, s.108 ـ 110

[84] . كەمبەغەللەر ئاۋازى .

[85] . بۇرھان قاسىموف . مۇئەللىملەر كېڭىشى ھەم بىزنىڭ ئاقارتىش ئىشلىرىمىز. <<كەمبەغەللەر ئاۋازى>>. 1925 ـ يىلى، 18 ـ ئىيۇل. ئا.روزىباقىيېۋ. بۇرھان قاسىموۋ. ئالمۇتا. "رائۇئان"، 1992. 29 ـ بەت.

[86] . ئۇيغۇر سوۋېت ئەدەبىياتىنىڭ تارىخى. قازاقىستان << نائۇكا>> نەشرىياتى. 1986. ئالمۇتا. 122 ـ بەت.

[87] ئابدۇمەجىت روزىباقىيېۋ ئابدۇللا روزىباقىيېۋنىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى. ئۇ 1930 ـ يىللاردا تاشكەنتتە ئوقۇغان ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى بولغان.1944 ـ يىلدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى مەخسۇس ئۇيغۇر ئېلىدە ئىنقىلابىي ئىدىيىلەرنى تەرغىپ قىلىش ئۇچۇن چىقارغان<<شەرق ھەقىقىتى>> جۇرنىلىدا تەھرىر ۋە لېيىن باش تەھرىر بولۇپ ئىشلىگەن، ئۇ، 1946 ـ يىلى، موسكۋادىكى پاۋلوۋ تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا بىئولوگىيە ساھەسى بويىچە دوكتور بولغان. ئۇ ئۇيغۇرلاردىن چىققان تۇنجى بىئولوگىيە پەنلىرى ئالىمى ئىدى. ئابمەجىت روزىباقىيېۋ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ1944 ـ

1950 ـ يىللىرىدىكى ئۇيغۇر سىياسىتىگە ئارىلاشقان شەخسلەرنىڭ بىرىدۇر. بۇ كىشى 1998 ـ يىلى، ئالمۇتىدا ۋاپات بولغان. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەسلىمىلىرىنى ماڭا سۆزلەپ بەرگەن ئىدى.

[88] . خېلەم خۇدابەردىيېۋ. خېلەم خۇدابەردىيېۋ. خېلەم خۇدابەردىيېۋ . زامان ئىزغىرىنلىرىدا شۇڭغۇپ.(خاتىرەنامە). تاشكەنت. 2003 ـ يىلى، 107 ـ بەت.

[89] . خېلەم خۇدابەردىيېۋ . زامان ئىزغىرىنلىرىدا شۇڭغۇپ.(خاتىرەنامە). تاشكەنت. 2003 ـ يىلى، 107 ـ بەت.

[90] خېلەم خۇدابەردىيېفنىڭ خېتىنىڭ ئەسلى نۇسخىسى ئۇنىڭ ئۆز كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن شۇ ئەسەر. 116 ـ بەت. خېلەم خۇدابەردىيېۋ 1918 ـ يىلى، تۇغۇلغان. 2004 ـ يىلى تاشكەنتتە ۋاپات بولغان. ئۇ، 1937 ـ يىلى، ئۆزبېكىستان ئوقۇتقۇچى نەشرىياتى ئۇيغۇر بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولۇپ، ئىشلىگەن، 2 ـ جاهان ئۇرۇشىغا قاتناشقان ھەمدە 1947 ـ يىلى، ئۆزبېكىستان چەتئەلچە ئاڭلىتىش رادىئوسىنىڭ ئۇيغۇر بۆلۈمىدە ئىشلىگەندىن كېيىن، ئۆزبېكىستان كومپارتىيىسىنىڭ 1 ـ سېكرىتارى ئوسمان يۇسۇپوف تەرىپىدىن باشقا 12 كىشى بىلەن بىرگە غۇلجىغا ئەۋەتىلىپ. 1949 ـ يىلغىچە غۇلجىدا، باشتا مىللىي ئارمىيە باش قوماندانلىق شتابىدا ئېلاخۇن ئىسمى بىلەن مايور ئۇنۋانىدا مەسلىھەتچى، كېيىنرەك ئەخمەتجان قاسىمغا سىيلىي مەسلىھەتچى بولغان. بۇ ۋاقىتتا ئۇ يوشۇرۇن ۋەزىپىسە ئۆتىگەن ئىدى. ئەمما 1950 ـ يىللاردا ئاشكارا ۋە رەسمىي يوسۇندا ئۇرۇمچىگە كېلىپ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدا مەسلىھەتچى بولغان ئۇ. ،20 يىلغا يېقىن ئۆزبېكىستان رادىئو ـ تېلېۋىزىيە كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ رەئىسى بولۇپ ئىشلىگەن. خېلەم خۇدابەردىيېۋ 1960 ـ 1980 ـ يىللاردا سوۋېت ئۇيغۇرلىرى

ئارىسدىن چىققان ئەڭ يۇقىرى مەمۇرىي خىزمەت ئۆتىگەن (مىنىستىر دەرىجىلىك) ئازغىنا شەخسلەرنىڭ بىرى ئىدى. 1960 ـ يىللاردا ئۆزبېكىستاندا ئۇيغۇر ئانسامبىلىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە پائالىيەتلىرىگە يېتەكچىلىك قىلغان.

[91] . Nizat Niyazov . www.icc.uz.

[92] . V Шахрихане прошел национальный фестиваль уйгуров 19.09.2011

[93] . . Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Перепись населения и жилищного фонда Кыргызской Республики 2009 года. Книга III(в таблицах). Регионы Кыргызстана. Город Ош. <

[94] . Задачи внешней политики Казахского Ермек НАРЫМБАЙ государства в Средней Азии (в разрезе казахско-узбекского пограничного вопроса). http://www.zonakz.net/articles/13536

[95] . М. С. Абрамзон. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. - Л.: Наука, 1971. 1971. S.42

[96] . Абрамзон. М. С. shu bet-43. eser

[97] . G.Gozhaxmet Sadvakasov. K Voprosu Ujgursko-Uzbekiskoj Yazykovoj Interferensii- . Izbrannyie Trudy Gozhxmeta Sadvakosova. S. .Almaty. Alem. 2000. .180

[98] . shu eser.

[99] . غوجاخمەت سادۋاقوسوف. پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر تىلى. 66-67-بەتلەر.

[100] Р . Винников Я . Современное расселения народов и этнографических групп Ферганской долины // СЭС . -2 .1959, . М . П Tom. 468. -bet

[101] . Узбекские говори . Боровков . К . А . наманганской области . Языкознание. Izbrannie Trudy Gozhaxmeta Sadvakosova. Tashkent. 1963. .180-bet

[102] . غوجاخمەت سادۋاكاسوۋ. شۇ ئەسەر.180-بەت.

[103] . Россия и Китай в Центральной Азии В.А. Моисев

.S.224 .вторая половина XIX в. – 1917 гг.). Барнаул: АзБука, 2003)

[104]. Александр Зиновьев. БОГАТАЯ ПРОВИНЦИЯ СИНЬЦЗЯН,

ДЛЯ СССР БЕРИЛЛИЙ

>

http://nnm.ru/blogs/semiadmin/bogataya_provinciya_sinczyan_berilliy_dlya_sss

.</r

Бармин В.А. Советский Союз и Синьцзян 1918–1941. Барнаул: БГПУ,

.1999

(105). مەشۇر روزىيوۋ. ئۇيغۇر زېمىندا (كۆرەش تارىخىدىن يادنامە).2007. ئالمۇتا. 64 ـ بەت.

(106)، شۇ ئەسەر. 64 ـ 65 ـ بەتلەر

(107). شۇ ئەسەر. 65 ـ بەت.

(108). ئابدۇللا روزىباقىيېۋ. ئۇيغۇر ئەل ئەدەبىياتى. (بۇرادەر سابىرجاننىڭ تەنقىدىگە جاۋاب) .كەمبەغەللەر ئاۋازى.1926 ـ يىلى، 28 ـ فېۋرال. بۇ ماقالە بۇ كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. ئابدۇللا روزىباقىيېۋ، خەلقىم ئۈچۈن كۆيىدۇ يۈرەك. ئالمۇتا. <، جازۇشى>> نەشرىياتى.

1997 ـ يىلى، 88 ـ بەت.

(109). شۇ ماقالە ۋە شۇ كىتاب. 89 ـ بەت.

(110). Задачи внешней. Ермек НАРЫМБАЙ политики Казахского государства в Средней Азии (в разрезе казахско-узбекского пограничного вопроса), http://www.zonakz.net/articles/13536 . موسكۋانىڭ قانداق قىلىپ، ئۆزبەك مىللىتىنى ياسىغانلىقى ھەققىدە توۋەندىكى ماقالىدىكى ئۆچۈرلارغا قارالسۇن. Р.Масов (академик): О термине "узбек" ("озбак") встречается множество противоречивых суждений. К вопросу образования Узбекской ССР. www.centrasia.ru

ئىلكىتاپ ئىشلىگۈچى مىسرانىم مۇنبىرىدىن SaZGuRi:

ئەسكەرتىش: مەركىزى ئەسلەرلەرنىڭ ھەممىسى مىسرانىم توربىتىدىن ئېلىنغان بولۇپ ئىلكىتاپ ئىشلىگۈچى بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق....

WwW.BbS.MiSRaNiM。CoM